
(השלטונות האיטלקיים ויהודי תוניסיה בימי מלחמת העולם השנייה (יוני 1940 — מאי 1943

Author(s): דניאל קארפי

Reviewed work(s):

Source: *Zion* / ציון, Vol. 1 (תשמ"ז), pp. 57-106

Published by: [Historical Society of Israel/](http://www.hsi.org/)

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/70061905>

Accessed: 05/12/2011 15:06

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at

<http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Historical Society of Israel/ is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Zion* /.

<http://www.jstor.org>

השלטונות האיטלקיים ויהודי תוניסיה בימי מלחמת העולם השנייה (יוני 1940 – מאי 1943)*

מאת דניאל קארפי

א

המהירות שבה הכניעו צבאות גרמניה את צרפת, שנחשבה לאחת המעצמות האדירות בעולם, הפתיעה את מוסוליני. ב-17 ביוני 1940, שעה שביקשו הצרפתים לפתוח במשא-ומתן על תנאי שביתת הנשק, עדיין היתה תרומת האיטלקים למערכה הצבאית כה צנועה, שאפילו מוסוליני, שהוביל את איטליה למלחמה כדי לזכות בעמדת השפעה של ממש ליד שולחן השלום, נאלץ להשלים עם העובדה, שבמשא-ומתן העתיד להיפתח לא יוכל למלא אלא תפקיד משני. 'היטלר ניצח במלחמה' – אמר באי שביעות רצון גלויה לחתנו, שר החוץ צ'יאנו – 'והיטלר הוא שיאמר את המלה האחרונה'¹.

אף על פי כן, ערב נסיעתו לפגישה עם היטלר במינכן, שאלה הוזמן כדי לדון בתנאי שביתת הנשק שיוטלו על צרפת, הבטיח מוסוליני לעצמו ולמקורביו, כי 'ישוב עם משהו ביד, לפחות עם תוניסיה'². ובאמת, במינכן, אחרי שהעלה את תביעותיו הקיצוניות המקוריות – מסירת ציי הים והאוויר הצרפתיים וסיפוח שטחים נרחבים מצרפת המטרופוליטנית וממושבותיה – עמד על שתי תביעות בלבד, כמקדמה עד להסדר הסופי: סיפוח ניס ותוניסיה לאיטליה. ניס, עיר הולדתו של גריבלדי, נחשבה לערש תנועת

★ עבודה זו מבוססת בעיקרה על התיעוד השמור בשני ארכיונים: ארכיון משרד החוץ האיטלקי (Archivio Storico, Ministero Affari Esteri; להלן: ASMAE), וארכיון הצבא – חיל היבשה (Archivio Storico, Stato Maggiore Esercito; להלן: ASSME), שניהם ברומא. בארכיון משרד החוץ רוב התיעוד שהשתמשי בו הוא מן החטיבה 'עניינים מדיניים' (Affari Politici; Commissione Italiana di), ובארכיון הצבא מתיקי ועדת שביתת הנשק עם צרפת (Commissione Italiana di Armistizio con la Francia; להלן: CIAF). תודתי נתונה לעובדי הספריות של אוניברסיטת תל-אביב – ספריית מהלמן, ספריית סורסקי וספריית וינר – על סיועם האדיב. מאמר זה נכתב במסגרת הקתדרה לחקר השואה על שם חיה ובנימין שפלסקי.

1 G. Ciano, *Diario 1937-1943*, Bologna 1980, p. 443

2 F. Anfuso, *Roma-Berlino-Salò*, Milano 1950, p. 162. אנפוסו, שהיה מבכירי אנשי משרד החוץ, שימש משנת 1938 כראש לשכת השר ומתחילת שנת 1942 כשגריר בבודפשט. היה תומך נלהב במשטר הפאשיסטי ובכריית עם גרמניה (צ'יאנו [לעיל, הערה 1], עמ' 469). בספטמבר 1943, לאחר כניעת ממשלת איטליה, נתמנה שגריר 'הרפובליקה של סאלו' (Salò) בברלין.

התחיה האטלקית. תוניסיה, שבה היתה זה מאות שנים מושבה איטלקית גדולה ופורחת, נעשתה מאז סוף המאה הקודמת לסמל של התביעות הקולוניאליות האיטלקיות שלא באו על סיפוקן³. בתור 'שותף' לניצחון מזהיר כל כך, לא יכול היה מוסוליני להעלות תביעות צנועות מאלה.

אולם, כמצופה, היתה המלה האחרונה להיטלר; ובמהרה התברר שיעדי מדיניותו היו, לפחות לטווח קצר, שונים בהרבה מאלה של בעל בריתו. לאחר ניצחונותיו הגדולים על פני יבשת אירופה, ולקראת המשך המערכה הצבאית – נגד בריטניה, אם זו לא תניח את נשקה, ובחזית המזרחית, אם זו תיפתח – היה היטלר מעוניין שלא להעמיק את העוינות בין ארצו לבין צרפת. הוא העריך, וכמוהו רבים מאנשי משרד החוץ ומאנשי הצבא הגרמנים, כי תנאי שביתת נשק 'נדיבים' ומדיניות של 'שיתוף פעולה' בתחומים מוגבלים ומוגדרים יהיה בהם כדי לקרב את ממשלת וישי אל מחנה 'הציר', ואולי אף כדי להביאה, בתנאים מסוימים, לידי הצטרפות אליו⁴. זאת ועוד אחרת, בידי צרפת המנוצחת והמושפלת נותרו עדיין שני נכסים בעלי משקל של ממש במאזן הכוחות האסטרטגיים הגלובאליים: צי גדול ומשוכלל, שלא ניזוק כלל במהלך הקרבות, ו'הקיסרות שמעבר לים', על בסיסי הים והאוויר האדירים שבה. היה זה עניין חיוני ביותר למעצמות 'הציר', שאלה יוצאו ללא שהות מן המערכה ולא יסייעו עוד למאמץ המלחמתי של הבריטים. מגמת מדיניות גרמניה, כפי שבאה לידי ביטוי בהסכמי שביתת הנשק, היתה לעשות את ממשלת וישי אחראית על ביצוע משימות אלה. לחיזוק עמדתה אף הסכימו הגרמנים, כי יעמוד לרשותה בארצות שמעבר לים צבא גדול למדי, מאות אלפי חיילים, יחידות צי וחיל אוויר⁵, כדי שתוכל להגן על מושבותיה 'מפני פולש כלשהו', היינו, לפי המושגים של יוני

3 על מקומה של תוניסיה במערכת תביעותיה הקולוניאליות של הממשלה הפאשיסטית, ראה: Juliette Bessis, *La Méditerranée fasciste. L'Italie mussolinienne et la Tunisie*, Paris 1981; idem, 'La question tunisienne dans l'évolution des relations franco-italiennes de 1935 au 10 juin 1940', in: J.B. Duroselle – E. Serra (eds.), *Italia e Francia dal 1919 al 1939*, Milano 1981, pp. 245–255; R. Rainero, 'La politique fasciste à l'égard de l'Afrique du Nord: l'épée de l'Islam et la revendication sur la Tunisie', *Revue Française d'Histoire d'Outre-Mer*, LXIV (1977), pp. 498–514; idem, *La rivendicazione fascista sulla Tunisia*, Milano 1978; N. Pasotti, *Italiani e Italia in Tunisia dalle origini al 1970*, Roma 1971.

4 על מגמות מדיניות אלה ועל חילוקי הדעות שהיו לגביהן בקרב ההנהגה הגרמנית, מלכתחילה ובמהלך הגשמתה, ראה בספריהם של שני דיפלומטים שנמנו עם מבצעי העיקרים – שגריר גרמניה בפאריס, א' אבץ, ועוזרו ר' ראהן: O. Abetz, *Histoire d'une politique franco-allemande, 1930–1950. Mémoires d'un ambassadeur*, Paris 1953; R. Rahn, *Un diplomate dans la tourmente*, Paris 1980. כמו כן ראה: *de Hitler*, Paris 1968, בפרקים שונים, ובמיוחד עמ' 148–153, 228–258.

5 לפי מקורות צרפתיים היו בצפון אפריקה, ערב חתימת הסכם שביתת הנשק, קרוב לעשר דיוויזיות (A. Truchet, *L'armistice de 1940 et l'Afrique du Nord*, Paris 1955, pp. 369–372). לפי דיווח מיום 9 ביולי 1941, מאת יושב ראש ועדת שביתת הנשק האיטלקית-הצרפתית אל הרמטכ"ל

1940, מפני ניסיון השתלטות מצד הבריטים ומצד בעלי בריתם מנאמני דה-גול. הערכות מדיניות אלה עמדו, רובן ככולן, בניגוד גמור לדעתם של האיטלקים. אם משום שפקפקו ביכולתה של ממשלת וישי להטיל את מרותה על הדרגים הצבאיים והאזרחיים המופקדים על גורל הצי והמושבות; אם משום שהעריכו, כי הסיכונים הכרוכים במדיניות זו מרובים מסיכויי הצלחתה, שכן האויב מאתמול, המופקד עתה על שמירת מעוזיה הקדמיים של אירופה באפריקה ובאסיה, עלול להפקירם ביום מן הימים לידי פולש, תחת להגן עליהם; ומעל לכול, משום שמדיניות זו נגדה את שאיפותיהם הקולוניאליות המסורתיות, ולטווח ארוך עלולה היתה אף לעמוד להן למכשול⁶. ואמנם, לחששות אלה היה על מה לסמוך, שכן ביסוד שני הסכמי שביתת הנשק שחתמה ממשלת וישי, ב־22 ביוני עם גרמניה וב־24 בו עם איטליה, עמדה ההכרה של שתי מעצמות 'הציר' בהמשך ריבונותה המלאה של צרפת על כל מושבותיה, לפחות עד לפתיחת המשא-ומתן על הסכמי השלום, שאם לא כן לא יכולה היתה להיות אחראית על הגנתן. היה ברור, שהוצאת אבן אחת מן הבניין – ומה עוד אבן יקרה בעיני הצרפתים כתוניסיה – היתה ממוטטת את הבניין כולו, ושוב היתה עולה השאלה לצד מי יעמדו העם, הצי ו'הקיסרות' הצרפתיים במערכה שטרם הוכרעה.

למרות כוונותיו והבטחותיו חזר איפוא מוסוליני ממינכן בידיים ריקות⁷. תוניסיה לא

האיטלקי, מנו הכוחות המזוינים הצרפתיים בצפון אפריקה שמונה-עשרה דיוויזיות חיל רגלים, שש בריגדות חיל פרשים, שתיים או שלוש בריגדות ממוכנות, 435 אווירונים ו'צי גדול למדי'. מישוהו, אולי הרמטכ"ל עצמו, העיר בעיפרון לצד מספר הדיוויזיות: 'לא כולן בתקן מלא' (ASSME, CIAF, racc. 50/1). באותה תקופה (15 במאס 1941) העריך המודיעין הצבאי האיטלקי, שכוחם של הבריטים בכל המזרח התיכון אינו עולה על 32 או 33 דיוויזיות (C. Amè, *Guerra segreta in Italia, 1940–1943*, Roma 1954, p. 87).

באותו יום שבו נחתם הסכם שביתת הנשק, כתב צ'יאנו ביומנו (לעיל, הערה 1, עמ' 446), כי הוא מפקפק ביכולתה של ממשלת וישי להטיל את מרותה על הקיסרות ועל הצי. עמדת האיטלקים, השוללת את המדיניות של 'שיתוף פעולה' עם צרפת, באה לידי ביטוי במקורות רבים. הבולטים שביניהם הם אולי הפרוטוקולים של תשע השיחות שהיו בין מוסוליני ובין יושב ראש ועדת שביתת הנשק, הגנרל ואקה מאג'יוליני, בין 12 ביולי 1941 לבין 12 בפברואר 1943 (ASSME, CIAF, racc. vari).

סיכום של שיחות מינכן, מזווית הראייה של האיטלקים ראה: G. Carboni, *Più che il dovere. Memorie segrete 1935–1948*, Firenze 1955, pp. 95–99. שלבי נסיגתו של מוסוליני מתביעותיו המקוריות עדיין לא הובררו דיים. עובדה היא, כי גם אחרי שובו ממינכן סמך מוסוליני את ידיו, ביום 21 ביוני, על הצעה שהכינו המרשל באדוליו (P. Badoglio) והגנרל רואטה (M. Roatta), ובה סעיף האומר, כי קורסיקה, תוניסיה, סומליה הצרפתית וכל מחוזות צרפת עד קו הנהרות Saône–Rhône, יהיו שטח כיבוש איטלקי (ASSME, CIAF, racc. I/A). לדברי רואטה, הורה מוסוליני לשנות נוסח זה תשע שעות בלבד לפני מועד הגשתו למשלחת הצרפתית (M. Roatta, *Otto milioni di baionette. L'esercito italiano in guerra dal 1940 al 1944*, Milano 1946, pp. 100–104). רואטה סבור, שמוסוליני שינה את דעתו משיקולים שלו ובלא שהופעל עליו לחץ מן החוץ. בהסכם שביתת הנשק עצמו נקבע, שהצבא האיטלקי ישלוק רק על אותה רצועה צרה משטח צרפת שנכבשה בפועל במהלך הקרבות.

נמסרה לידי האיטלקים, לא כמושבה וגם לא כשטח כיבוש בידי צבאם לתקופה המלחמה. תחת זאת הסכימו הצדדים, כי תוקם ועדת שביתת נשק איטלקית-צרפתית, במקביל לוועדת שביתת הנשק הגרמנית-צרפתית. בוועדה זו יידונו העניינים המשותפים וחילוקי הדעות שיתגלעו בין שתי המדינות, וכן מכלול האינטרסים האיטלקיים במושבותיה של צרפת. מקום מושבה של הוועדה האיטלקית-צרפתית, שכונתה בקיצור 'צי'אפ'⁸, היה בטורינו, ונציגויות קבועות שלה היו בצפון אפריקה, בקורסיקה, בסוריה ובסומליה הצרפתית; הן נועדו לפקח על ביצוע תנאי שביתת הנשק במקום⁹. תחילה פעלו האיטלקים בכל ארצות המגרב לבדם, שכן ענייני איזור זה כלל לא נידונו בחווה שביתת הנשק עם גרמניה. אולם בפברואר 1941, אחרי ניסיון הבריטים להשתלט על דאקאר, שיגרו הגרמנים למארוק משלחת צבאית, שנטלה לידיה למעשה את כל סמכויות הפיקוח במקום¹⁰. באלג'יריה ובתוניסיה, לעומת זאת, הסתפקו הגרמנים בשיגור קציני קשר, שפעלו בתיאום פחות או יותר הדוק עם האיטלקים. שלטונות וישי מצדם הקימו במשרד המלחמה אגף לענייני שביתת הנשק, שהיו לו נציגויות קבועות ליד ועדות שביתת הנשק בטורינו¹¹ ובוויסבאדן וכן שלוחה באלג'יר.

באוקטובר 1940, כדי לחזק את אחיזתה ונוכחותה באיזור, מינתה ממשלת וישי את

- 8 Commissione Italiana di Armistizio con la Francia (CIAF). כיושבי ראש הוועדה שימשו: הגנרל פינטור (P. Pintor, 27.6.1940 – 7.12.1940), הגנרל גרוסי (C. Grossi, 7.12.1940 – 16.6.1941) והגנרל ואקה מאג'יוליני (A. Vacca Maggiolini, 16.6.1941 – 8.9.1943). ברוב ימי קיומה של הוועדה היה האיש המרכזי שבה מזכירה הכללי, הגנרל גליך (F. Gelich, 27.6.1940 – 20.2.1942). אחריו שימש בתפקיד זה הקולונל פיוראואנטי (E. Fioravanti, עד 8.9.1943). לאחר שסיים גליך את תפקידו כמזכיר כללי של הוועדה, הוא נתמנה למפקדה של אחת הדיוויזיות שהיו מוצבות בתוניסיה, ושם נפל בשבי הבריטים ב-11 במאי 1943.
- 9 מבנה הוועדה היה מסובך למדי ונשתנה מפעם לפעם בהתאם לנסיבות השעה. בצפון אפריקה היו לה בתחילה ארבע ועדות משנה: לחיל הים, לחיל האוויר, לחיל היבשה ול'פירוז הגבול עם לוב'. במאי 1941 הוקמה 'הנציגות הכללית בצפון אפריקה', שמושבה היה באלג'יר. מפקדה היה מפקד ועדת המשנה לחיל הים; תחילה היה זה האדמירל פארינה (F. Farina) ואחריו האדמירל סאלצה (S. Salza, 15.11.1941 – 10.11.1942). ל'נציגות הכללית' היו כפופות שלוש ועדות המשנה של שלוש הזרועות המזוינות (בינתיים בוטלה 'הנציגות לפירוז הגבול עם לוב'). בסך הכול היו ל'נציגות הכללית' שלוחות ברוב ערי אלג'יריה ותוניסיה: אלג'יר, אורן, קוסטאנטין, ביסקרה, אוידה, פיליפופול, בון, תוניס, ספאקס, סוס, ביזרט.
- 10 יקל (לעיל, הערה 4), עמ' 156–157. ליד המשלחת הגרמנית במארוק פעלה נציגות איטלקית, ה-Delegazione di Collegamento con l'Ispettorato Tedesco in Marocco.
- 11 Direction des Services de l'Armistice (DSA). הוקמה ב-28 ביוני 1940, ובראשה עמד הגנרל קלץ (Koeltz). ובטורינו: Délégalion française auprès de la Commission italienne d'armistice (DFCIA). מפקדה היה האדמירל דופלאט (E. Duplat). על פעילותה ראה: J.B. Duroselle, 'Le Gouvernement de Vichy face à l'Italie', in: J.B. Duroselle – E. Serra (eds.), *Italia e Francia (1939–1945)*, Milano 1984, I, pp. 83–96.

הגנרל ויגאן כ'נציגה הכללי' באפריקה¹². ויגאן, שהיה רמטכ"ל צבא צרפת בימיה האחרונים של המערכה על ארצו, שימש בתפקיד זה שלושה עשר חודשים בלבד. בנובמבר 1941 הועבר מתפקידו לפי דרישת האיטלקים¹³, שלא ראו בעין יפה את פעילותו הנמרצת בצפון אפריקה, ועם שובו לצרפת בוטל התפקיד כליל. בימי כהונתו פעל, לפי עדותו, לצמצום מספר חברי המשלחת האיטלקית בצפון אפריקה מ-570 ל-400 איש¹⁴. אמנם אין דיוקם של מספרים אלה בגדר ודאי¹⁵, אך אין ספק שלאיטלקים היה עניין מיוחד, שמשלחותיהם בצפון אפריקה תהיינה הרבה יותר גדולות מכפי שהיה דרוש למילוי תפקידי הפיקוח שנועדו להם מלכתחילה. יש לזכור, שעם כניסת איטליה למלחמה, ביוני 1940, נסגרו נציגויותיה הדיפלומטיות והקונסולאריות בצרפת ובמושבותיה, והטיפול בענייניה נמסר, כנהוג, לידי מדינות נויטראליות. בתוניסיה, שבה היו לאיטלקים לפני המלחמה קונסוליה כללית בעיר תוניס ומשרדים קונסולאריים¹⁶ בבירט, בסוס ובספאקס, ייצגה את האינטרסים שלהם, שהיו רבים ומסועפים, הקונסוליה של שווייץ¹⁷. אך שירותיה היו מטבע הדברים מצומצמים ביותר, ולא חרגו מניהולם השוטף של העניינים הקונסולאריים במובן הצר של המושג¹⁸. חתימת הסכם שביתת הנשק לא שמה

12 Maxime Weygand – Délégué Général du Gouvernement en Afrique Française. *Memoires. Rappelé au service*, Paris: בספר זיכרונותיו: ראה בצפון אפריקה, 1950, pp. 344–552.

13 ויגאן כתב, כי השגריר הגרמני א' אבץ דרש להחזירו לצרפת עוד בספטמבר 1941 (לעיל, הערה 12, עמ' 524–525). אך מן התייעוד של ה'צ'י"אפ' עולה, שהאיטלקים הם שלחצו על הגרמנים לדרוש את הדחתו, אפילו במחיר ויתורים של ממש. ואמנם, תמורת החזרתו של ויגאן, השיג האדמירל דרלאן את שחרורם של למעלה מעשרת אלפים חיילים צרפתים שהיו שבויים בידי הגרמנים, וכן את הסכמת האיטלקים להעביר לצפון אפריקה (אך לא לתוניסיה) את היחידות שהועברו מסוריה לצרפת אחרי פלישת הבריטים (בסך הכל 11,395 איש). ראה ההתכתבות מן הימים 21–23 בנובמבר 1941 בין הנציגים האיטלקים והגרמנים בוועדות שביתת הנשק, וכן הדין-וחשבון של הגנרל ואקה מאג'יוליני אל הרמטכ"ל האיטלקי מיום 17 בנובמבר 1941 (ASSME, CIAF, racc. 13/1, 51/1, 73/7). בשיחה פרטית עם הגנרל ואקה מאג'יוליני הוסיף דרלאן וביקש, שהאיטלקים ידחו במקביל את ראש הנציגות שלהם בצפון אפריקה, האדמירל פארינה. הגנרל ואקה מאג'יוליני לא התקשה להשיב בחיוב לפנייה זו, שכן, לפי עדותו, חתם על הדחת פארינה יום לפני כן, בלא כל קשר למשאומתן זה (ASSME, CIAF, racc. 51/1). וראה על כך גם להלן, הערה 29.

14 ראה בספרו (לעיל, הערה 12), עמ' 409.

15 שני המספרים נראים מוגזמים, ואולי התכוון הגנרל ויגאן לכל אנשי ה'צ'י"אפ', בצרפת ובצפון אפריקה, שמספרם באפריל 1942 היה 583. בנובמבר 1942 היו באלג'יריה 227 אנשי נציגות ה'צ'י"אפ', שנפלו בשבי צבא ארצות הברית, ובתוניסיה 71 איש (מהם חמישה עשר אזרחים).

16 Vice Consolati

17 במארוקן ייצגה את ענייניה של איטליה הקונסוליה של פורטוגאל. ענייניה של גרמניה בתוניסיה יוצגו על ידי הקונסוליה השוודית (עד יולי 1942, כי אז נפתחה שוב קונסוליה גרמנית באלג'יר, שהיתה ממונה גם על ענייני תוניסיה).

18 הפקידים השווייצרים לא יכלו, ומן הסתם גם לא רצו, למלא את אותם התפקידים הפוליטיים והתרבותיים שהקונסוליה האיטלקית בתוניס מילאה לפני המלחמה, כגון הפצת השפה והתרבות האיטלקית, תמיכה בסניפיה של המפלגה הפאשיסטית המקומית ובמפעליה וכל כיוצא באלה.

קץ, מבחינה משפטית, למצב המלחמה שהיה קיים בין שתי המדינות, ולא היה בה, לפחות להלכה, כדי לאפשר לאיטלקים לחזור ולפתוח את נציגויותיהם. האיטלקים עמדו להיקלע איפוא למצב משונה, ואפילו מכיך למדי מבחינתם, שלאחר 'הניצחון על צרפת' יהיו מעמדם ונוכחותם בתוניסיה, וכן חופש פעולתם במקום, מצומצמים מאלה שהיו להם לפני כניסתם למלחמה. הפיתרון נמצא באמצעות נציגות ה'צ'יפ' בצפון אפריקה. במסווה של חברי ועדת שביתת הנשק, הממונים על המחלקה לעניינים האזרחיים שלה, הוחזרו בספטמבר 1940 אנשי הסגל הקונסולארי למקומות מושבם. בתוניסיה נפתחו כמקודם ארבע נציגויות – בתוניס, בבירוט, בסוס ובספאקס – ולעיר תוניס שב הקונסול הכללי ג' סילימבאני (Giacomo Silimbani), דיפלומט מנוסה ששימש בעיר זו מאז שנת 1937, ועמו סגל יועצים ופקידים. עם זאת, המשיך קונסול שווייץ בתוניסיה לייצג רשמית את ענייניה של איטליה בפני השלטונות הצרפתיים, ובאמצעותו ובחתימתו נעשו הקשרים הדיפלומטיים בין האיטלקים ובין המושל הכללי¹⁹, האדמירל אסטבה²⁰. מעמד משפטי זה לא השתנה גם בנובמבר 1942, לאחר נחיתת כוחות 'הציר' בתוניסיה, אף על פי שבמציאות התקיימו בששת חודשי הכיבוש מגעים ישירים ותכופים בין השלטונות האיטלקיים והצרפתיים (ולמרות העובדה, שבאותה תקופה ייצגה הקונסוליה השווייצרית בתוניס גם את ענייניהן של בריטניה ושל ארצות הברית). רק ב-12 באפריל 1943 הודיעה הנציגות הדיפלומטית האיטלקית בווישי לשלטונות צרפת, כי ממשלתה החליטה להעניק שוב מעמד של קונסוליה לנציגויותיה שבתוניסיה²¹. אך צעד זה, שנעשה בעיקרו של דבר כדי להקנות לנציג האיטלקי מעמד שווה לזה של עמיתו מתחרהו, הדיפלומט הגרמני ר' ראהן, לא היה בו כדי לשנות את מצבם של האיטלקים וכדי לקדם בהרבה את ענייניהם במקום. באותה העת כבר היתה מתקפת צבאות בעלות הברית במלוא תנופתה:

19 Le Résident Général

20 Jean-Pierre Estéva, שימש בחודשי המלחמה הראשונים כמפקד הצי בבירוט ונתמנה מושל כללי של תוניסיה ביולי 1940, במקומו של מ' פיירוטון (M. Peyrouton). שניהם התנגדו ביוני 1940 לחתימת הסכם שביתת הנשק עם גרמניה ותמכו ברעיון המשך המלחמה ב'קיסרות', אבל שניהם היו לאחר מכן תומכים נאמנים של ממשלת וישי. על פיירוטון ראה בספר זיכרונותיו, שבו הוא דן גם בתקופת שהותו הקצרה בתוניסיה (Du service public à la prison commune, Plon 1950). על עמדתו ופעולתו של אסטבה כמושל כללי בתוניסיה, ראה גם הפרוטוקולים של המשפט שנערך נגדו במארכ 1945 ושבו הוא נידון למאסר עולם: G. London, L'amiral Estéva et le général Dentz devant la Haute Cour de Justice, Lyon 1945

21 מאת שגרירות איטליה בפאריס אל משרד החוץ, 23 באפריל 1943 (ASMAE, AP, Tunisia, busta 17). פרטים נוספים בהודעת המחלקה ל'ענייני ארצות הים התיכון והמזרח התיכון' (AEM III) של משרד החוץ אל נציגות איטליה בתוניסיה, 20 באפריל 1943. בראש מחלקה זו עמד, מסוף שנת 1941, הדיפלומט א' מליני (Alberto Mellini Ponce de Leon). עליו ועל פעילותו בשנות המלחמה, ראה בספר זיכרונותיו (Guerra diplomatica a Salò, Firenze 1950) וכן במאמרי: 'המופתי של ירושלים, אמין אל חוסיין, ופעילותו המדינית בימי מלחמת העולם השנייה (אוקטובר 1941 – יולי 1943)', הציונות, ט (תשמ"ד), עמ' 285–316.

ב-7 במאי שוחררה העיר תוניס ובימים 11, 12 ו-13 במאי הניחו אחרוני חיילי 'הציר' את נשקם. המערכה הצבאית על צפון אפריקה באה על קצה, ועמה נגוזו חלומותיה הקיסריים של ההנהגה הפאשיסטית.

בתוניסיה עצמה מנתה האוכלוסייה, לפי המפקד שהצרפתים ערכו בשנת 1936, 2,608,313 נפש, מהם 2,335,623 מוסלמים, 59,485 יהודים ו-213,205 'אירופים'. התושבים 'האירופים' התחלקו, לפי אותו מפקד, ל-108,068 צרפתים, 94,289 איטלקים, 7,270 יוצאי מאלטה ו-3,578 'אחרים'. לנתונים אלה נודעה בזמנם חשיבות מדינית רבה, שכן השתמע מהם, כי לראשונה מאז תחילת הפרוטקטוראט השיגה המושבה הצרפתית במקום ייתרון מספרי משמעותי על פני מתחרתה האיטלקית (במפקד משנת 1931 היו המספרים כמעט שווים: 91,178 איטלקים לעומת 91,427 צרפתים). ברומא העבירו מפקד זה, על שיטות עריכתו ותוצאותיו, ביקורת קפדנית, בניסיון לערער את מהימנותו, אך ללא תוצאות של ממש²². לבסוף השלימו אף פקידי משרד החוץ עם מספרים אלה, ועליהם ביססו את הערכותיהם ואת ניירות העבודה הרבים שהכינו על עתידה של תוניסיה, ערב פרוץ המלחמה ולאחר חתימת הסכם שביתת הנשק. לכל היותר ניסו להקהות את חודם בניסוחים כלליים ומעורפלים, שהשתמשו בהם מפעם לפעם, כגון 'אוכלוסיית תוניסיה מורכבת מ'2,340,000 מוסלמים, 200,000 אירופים ו-60,000 יהודים'²³.

בין כך ובין כך היו השלטונות האיטלקיים מודעים לעובדה, שבמספר בני המושבה שלהם, הנקוט במפקד הצרפתי, נכללו גם היהודים ממוצא איטלקי, בעלי האזרחות האיטלקית, שמספרם נע, לפי אומדנים שונים, בין 5,000 ל-245,500²⁴. היה ברור איפוא, כי אפילו מן הבחינה המספרית לבדה – בטרם נלקחו בחשבון גורמים אחרים, כלכליים או חברתיים – היתה שמירת הקשר עם קהילה יהודית זו חשובה ביותר לאינטרסים האיטלקיים, שכן בלעדיה היה האיוון המספרי העדין שביניהם לבין הצרפתים, שכבר הופר ממילא לרעתם, מתערער לחלוטין. אשר לאוכלוסייה המוסלמית – זו העסיקה את מתכנני מדיניות החוץ האיטלקית באופן שולי בלבד. לפי הלכי הרוח הקולוניאליים המיושנים, שעדיין רווחו בקרב חוגי המדינאים והדיפלומטים האיטלקים, היתה אוכלוסייה זו, בעיקרו של דבר, אובייקט של משא-ומתן בין המעצמות, ולא נושא עצמאי של שאיפות תרבותיות או לאומיות. רק אחדים מבין פקידי משרד החוץ, שעסקו בנושא מקרוב, היו ערים לשינויים שחלו בקרב החברה המוסלמית בשנות העשרים והשלשים של המאה, והיו נכונים להתחשב בהם. אך גם מומחים אלה לא הציעו, בסופו של דבר, אלא

22 ההשגה היחידה שהעלו היתה, שבמספר הצרפתים נכללו 16,633 אזרחים איטלקים לשעבר, שקיבלו את האזרחות הצרפתית זמן קצר לפני כן, מקצתם, לפי טענת הפקידים האיטלקים, בלחץ השלטונות הקולוניאליים הצרפתיים (ASMAE, AP, Tunisia, busta 11).

23 ראה לדוגמה: ASMAE, AP, Tunisia, buste 11, 14/8, 17.

24 על היהודים ממוצא איטלקי בתוניסיה, ראה: R. Darmon, *La situation des cultes en Tunisie*, Paris 1930, pp. 78–80; A. Chouraqui, *Les Juifs d'Afrique du Nord*, Paris 1952, pp. 272–274; ח"ז הירשברג, תולדות היהודים באפריקה הצפונית, ירושלים תשכ"ה, ב, עמ' 123–120.

לתמוך בתנועות העוינות את השלטון הקולוניאלי הצרפתי, כדי להעזר בהן לקידום התוכניות הקולוניאליות האיטלקיות. אין פלא איפוא, שכאשר ניסו להוציא אל הפועל מדיניות אווילית זו, כגון במהלך המשאומתן עם בורגיבה ברומא בראשית 1943²⁵, נחלו רק כישלון ואכזבה.

ב

ביוני 1940, בטקס חילופי המושל הכללי של תוניסיה, בירך מ' פיירוטין, המושל היוצא, את עמיתו, האדמירל אסטבה, ובין השאר איחל לו, לפי עדות ראש לשכתו, 'שיעלה בידו לשמור עליה [על תוניסיה] לפחות חודש ימים'²⁶. אולי היה בברכה זו גם מטעמה המר של השעה, שעת מפלה והשפלה לצרפת; עם זאת, שיקפו הדברים היטב את הדעה שרווחה בימים ההם בקרב המנוצחים והמנצחים כאחד, שתוניסיה תהיה מפירות הניצחון הראשונים שיפלו לידי האיטלקים, יהיו תנאי הסכמי שביתת הנשק אשר יהיו. דבר זה העיב לא במעט על היחסים שבין נציגי צרפת ואיטליה, במיוחד בתקופה הראשונה שלאחר חתימת הסכמים אלה, במחצית השנייה של שנת 1940 ובראשית שנת 1941, ונטע רגשות תסכול ואכזבה בקרב שני הצדדים. הצרפתים ראו בלב כבד את האפשרות שבעתיד, ואולי אף בעתיד הקרוב ביותר, תימסר תוניסיה לידי האיטלקים, למרות חלקם המזערי (והיה מי שאמר – הבלתי מוכבד) בניצחון עליהם. ואילו האיטלקים היו מאוכזבים מן העובדה, שפעם נוספת נדחתה מסירת תוניסיה לידיהם, אם כי לכאורה לזמן קצר בלבד, ובינם לבין עצמם לא הסתירו את החשש, שבשל כך עלול להיפגע מעמדם בקרב המנצחים, ובעיני המנוצחים לא כל שכן.

רגשות תסכול אלה מבצבצים בבירור מבין השורות של הדו"חות, התזכירים והשדרים, שזרועות השלטון האיטלקיות השונות שפעלו בשטח – הקונסוליה הכללית בתוניס, הוועדות הצבאיות המסונפות לוועדת שביתת הנשק, המודיעין הצבאי – חיברו ושיגרו למשרד החוץ או למטה הכללי. מניירות עבודה אלה למדים גם על טיבו של המיפגש הראשון בין הממונים על זרועות אלה, קציני צבא ופקידים בכירים, לבין הקיבוץ היהודי במקום. מפגש זה היה בעייתי כשלעצמו מסיבות אובייקטיביות, ונלוו אליו לעתים גילויים של עוינות ואפילו נימות אנטישמיות מכווערות למדי.

הדו"חות שנתחברו בחודשים הראשונים שלאחר חתימת הסכם שביתת הנשק דנים בפרוטרוט בשאלה המרכזית שהעסיקה את האיטלקים בימים אלה: כיצד קיבלו חוגי האוכלוסייה השונים בתוניסיה את העובדה, שבניגוד למה שכולם ציפו, לא נמסרה ארצם

25 ראה על כך במאמרי על המופתי של ירושלים (לעיל, הערה 21), עמ' 313–314, וכן בספרה של בסיס (לעיל, תחילת הערה 3), עמ' 344–352.

26 'Nous sommes bien contents de vous remettre la Tunisie. Nous souhaitons que vous la conserviez au moins un mois. En tout cas, ce n'est pas nous qui aurons la responsabilité de l'avoir perdue', עמ' 125.

לידי האיטלקים, או לפחות לשלטון כיבוש איטלקי, ומה הן עתה הציפיות של חוגים אלה לגבי עתידה המדיני של תוניסיה. הערכתם של המדווחים היתה, כי במרוצת חודשים אחדים חל שינוי בעמדת האוכלוסייה המקומית, האירופית והמוסלמית כאחת. בתחילה היה הרוב בקרבה נכון להשלים עם הרעיון של שלטון צבאי איטלקי, מה גם שסבר, כי עקב מפלתה של צרפת יהיה צעד זה בלתי נמנע. משלא נתקיימו תחזיות אלה החלו לנשוב רוחות חדשים. היו שהפיצו את השמועה, כי גם להבא לא תימסר תוניסיה לשלטון איטלקי, וכי המשך המצב הקיים הוא סימן בולט לחולשתה של איטליה. הגנרל לריצי, מפקד ועדת המשנה של ה'צ'י'אפ' לפירוז הגבול עם לוב (ולאחר מכן מפקד ועדת המשנה לחיל היבשה בצפון אפריקה), העריך באוגוסט 1940, כי ארבעה גורמים תרמו, ומוסיפים לתרום, להפצת שמועות אלה: (א) העצמאות שנהנים ממנה חלקים מן האוכלוסייה המוסלמית, בעיקר לאורך הגבול עם לוב, עקב התרופפות השלטון הצרפתי; (ב) פעולתם החתרנית של אישים לובים העוינים את השלטון האיטלקי בארצם, שמצאו מקלט בתוניסיה; (ג) 'תעמולתם הנבזית של היהודים, המחזיקים כבעבר במונופול על הכלכלה ועל הכספים של הארץ, והנוקטים כתמיד עמדה עוינת ביותר כלפי איטליה; (ד) התעמולה האנגלית הבלתי פוסקת, שהיהודים מפיצים ומציגים כאמיתית'.²⁷

ברוח זו דיווח כעבור ימים אחדים גם שירות המודיעין הצבאי אל משרד החוץ: מקורותיו בצפון אפריקה מודאגים מן השמועות המופצות בקרב תושבי תוניסיה, שלפיהן תישאר ארצם גם להבא בשלטון צרפתי. שמועות אלה מצאו תחילה אחיזה בפקודות יום, שפרסם ביום חתימת הסכם שביתת הנשק הגנרל נוגס (Auguste Noguès), מי שהיה מפקד הכוחות הצרפתיים בצפון אפריקה ומושל כללי במארוק, ובה הביע את ביטחונו 'שגם להבא תישמר שלימותה הטריטוריאלית של אפריקה הצפונית'. בעל התזכיר ציין, כי 'היהודים, שהם תמיד עוינים לנו ביותר, תמכו מיד בדעה זו, ראשונים בין כולם; הם נטשו את העמדה המאופקת שנקטו בזמן הראשון, והחלו לנהל בגלוי פעולה אינטנסיבית אנטי איטלקית ופרו בריטית, ולא היססו לפתוח מגביות לטובת אנגליה'.²⁸ וביום 31 בדצמבר 1940 החרה החזיק אחריו האדמירל פארינה, מפקד ועדת המשנה לחיל הים (ולאחר מכן מפקד 'הנציגות הכללית' של ה'צ'י'אפ' בצפון אפריקה), שבאחד מדיווחיו אל מפקדיו בטורינו ייחס להשפעת 'אלמנטים דמוקראטים-יהודים' את העמדה הבלתי אוהדת כלפי איטליה של עיתונות תוניסיה.²⁹

27 '3. La subdola propaganda dell'elemento ebraico che, come per il passato, detiene il monopolio economico e finanziario del paese e che permane sempre ostilissimo all'Italia. 4. L'intensa propaganda inglese, diffusa e esaltata come veritiera dal 'suaccennato elemento ebraico' מאת הגנרל לריצי (R. Lerici) בטרופולי אל מטה ה'צ'י'אפ' בטורינו, 16 באוגוסט 1940 (ASMAE, AP, Tunisia, busta 12).

28 מאת שירות המודיעין הצבאי (SIM) אל משרד החוץ ברומא, 1 בספטמבר 1940 (ASMAE, AP, Tunisia, busta 11).

29 ASMAE, AP, Tunisia, busta 12. הכינוי 'elementi demo-giudaici' היה מביטויי הגנאי, שפאשיסטים אנטישמיים השתמשו בהם. פארינה נהג להתבטא 'בצורה בלתי מרוסנת' גם כלפי

קולות אלה וכיוצא בהם לא שיקפו בהכרח את דעתם של כל בעלי התפקידים הבכירים שבמערכות השלטון האיטלקי ואת יחסם לנושא זה. עם זאת, נטעה אם נתעלם מהם או נמעיט בחשיבותם. לא היו אלה קולות בודדים של אנשים יחידים, אלא חלק מן המציאות המורכבת של אותם הימים. הם ייצגו את הקו הממשלתי הרשמי, והיו קולו 'הלגיטימי' של המשטר הפאשיסטי, ומכמה בחינות – קולו האמיתי. בתוניסיה, בצרפת וכמובן באיטליה, נשמעו קולות אלה היטב, מכמה צדדים, מפרוץ המלחמה ועד סוף שנת 1941 – ראשית 1942. רק לאחר מכן, עם היחלשות המשטר הפאשיסטי מבפנים ואל מול התוצאות מעוררות הפלצות של האנטישמיות הגזעית מחוץ, השתתקו והלכו ונעשו נחלתם של מעטים, קצתם תמהוניים ללא תקנה, שנדחקו לשוליים.

שובה של הנציגות הקונסולרית האיטלקית לתוניסיה, בסתיו 1940, תחת המסווה של ועדת שביתת הנשק, שינתה את שיטות העבודה הפוליטית החובבניות למדי, שהיו נהוגות עד אז, ושיפרה את רמת הדיווחים, את סגנונם ואת היקף הבעיות שנידונו. הקונסול הכללי בתוניסיה, ג' סילימבאני, האיש הבכיר במקום עד לימי נחיתת כוחות 'הציר', היה כאמור דיפלומט מקצועי, תלמיד האסכולה הישנה. הוא השקיף על הבעיות הקולוניאליות ממרחק, ללא השראה ומעוף, אך גם בלי לאבד את חוש המידה ובלא להיתפס לאשליות שווא, כפי שקרה לרבים מעמיתיו בימי ניצחונותיהם הגדולים של כוחות 'הציר'³⁰. דיווחיו הארוכים והמפורטים, ששיגר לרומא כמעט מדי חודש בחודשו, היו כתובים בסגנון ענייני ומאופק וזכו לתשומת לבם של הממונים עליו במשרד החוץ³¹. הערכותיו, שהתבססו על פי רוב על נתונים מציאותיים, היו הוגנות למדי גם כלפי הצד שכנגד וגם כלפי היהודים. גסות הרוח וניבול הפה, שהיו אופייניים ללשונם של חניכי בתי האולפנה הפאשיסטיים, היו ממנו והלאה, ודימויים או סטיריאוטיפים אנטישמיים לא היו חלק מלשונו.

עם זאת, הבדלים אלה שבסגנון לא חפפו הבדלי דעות מהותיים. המסקנות שסילימבאני הגיע אליהן, באשר לעמדת יהודי תוניסיה בנושא עתיד ארצם, היו שליליות לחלוטין מנקודת ראות האיטלקים, ולא נבדלו בעיקרן מאלה שהעלו לפני כן, או במקביל לו, שאר הנציגים האיטלקים שפעלו באיזור. כולם העריכו אל נכון, שרוב רובם של היהודים, גם אזרחי צרפת וגם התוניסאים נתיני הביי – ה'תואנסא', כפי שנתכנו – תמכו בכל לבם בניצחון בעלות הברית, ונשאו עיניהם להמשך השלטון הצרפתי במקום. היה מי שייחס

הצרפתים. מסיבה זו, ומסיבות אישיות אחרות שלא כאן המקום לפרטן, החליט מפקד ה'צ'י'אפ' להעבירו מתפקידו מיום 15 בנובמבר 1941 (ASSME, CIAF, racc. 46).

30 ראה בקשר לכך את דבריו של צ'יאנו (לעיל, הערה 1, עמ' 531), מיום 5 ביולי 1941: 'ישיבת ממשלה... סילימבאני מוסר תיאור מעניין של המצב בתוניסיה: גם האבנים תומכות שם בדהג'ול, ושמונים אחוז מן האוכלוסייה מאמינים בניצחון הבריטים. כלפי הגרמנים – שנאת האוכלוסייה מהולה בהערצה, כלפינו – בבוז'.

31 אחדים מדיווחיו של סילימבאני נמסרו לעיונו של מוסוליני, גם לפני שהוא החזיר לעצמו את תיק החוץ (פברואר 1943). ראה לדוגמה הדיווחים מן הימים 21 במאי ו-20 ביוני 1941, הנושאים את האות M בכתב ידו של מוסוליני (ASMAE, AP, Tunisia, busta 12).

זאת לתכונותיהם המושחתות של היהודים ולנטייתם הטבעית לחתרנות, והיה מי שראה את הסיבות האובייקטיביות, הנעוצות במציאות הפוליטית של הימים ההם, שהציבה את היהודים בכל אתר ואתר לצדו של המחנה שנלחם במעצמות 'הציר'. אולם מסקנה אחת היתה לכולם.

לא נותרה איפוא אלא קבוצת יהודים קטנה, שניתן להעלות על הדעת כי אולי תצמח ממנה תועלת לעניינם של האיטלקים – זו של בעלי האזרחות האיטלקית. הללו הוכיחו בעבר נאמנות ללא דופי לארץ מוצאם, ואחדים מהם אף נמנו עם תומכי המפלגה הפאשיסטית והיו מעין משקל שכנגד לאלה מבני עדתם שהיו פעילים בתנועות השמאל או בחוגים האנטי־פאשיסטים המקומיים³². אמנם 'מסע הגזע' ומדיניות האפליה הגזעית, שהממשלה הפאשיסטית הנהיגה מאז שנת 1938, גרמו להם אכזבה מרה וציננו את התלהבותם הפאטריוטית, עם זאת, רק קצתם המירו את האזרחות האיטלקית בצרפתית. לפיכך סבר הקונסול סילימבאני, שיש מקום לנסות ולחדש את הקשר שנותק. היהודים ממוצא איטלקי היו לדבריו בעלי השפעה רבה במערכות החברה והכלכלה המקומיות, מעל ומעבר לחלקם באוכלוסייה. רבים בתוכם היו בעלי מקצועות חופשיים – במיוחד רופאים, רוקחים ועורכי דין – והרכוש שבידיהם הגיע, לפי הערכת הקונסוליה, לכדי מיליארד פרנקים, היינו, חמישים אחוז ומעלה מכלל הרכוש שהחזיקה המושבה האיטלקית בתוניסיה³³. תמיכתם עשויה היתה לתועלת של ממש לאינטרסים של האיטלקים, מה גם שמבחינה מספרית היו יהודים אלה, כפי שכבר נאמר, לשון המאזניים בין שתי המושבות האירופיות הגדולות.

על יסוד דיווחים אלה, שנתקבלו במשרד החוץ ממקורות שונים במהלך השנה הראשונה למלחמה, גיבשו השלטונות האיטלקים את עמדתם כלפי יהודי תוניסיה, על קבוצותיהם השונות. עמדה זו נוסחה בסתיו 1941 במסמך סודי, המשתרע על פני עשרות עמודים, שדן בכלל בעיותיה הכלכליות והחברתיות של תוניסיה ובתוכניות האיטלקים

32 בחוג האנטי־פאשיסטי 'תלמידי מאציני' היו פעילים, לצד המנהיג הוותיק הלא יהודי ג' בארסי (Giulio Barresi), שני יהודים, ד"ר ג' לוי (Guido Levi) וא' פורטי (Enrico Forti). עם הפעילים הסוציאליסטים נמנה א' אררה (Alfonso Errera), ועם הקומוניסטים האחים בן ששון (עליהם ראה גם להלן, הערה 129), האחים גאליקו (Gallico) ומ' וייס (Marco Vais). בשנת 1939 מימנו יהודים ממוצא איטלקי, וביניהם ג' מונטיפיורי, את ההוצאה לאור של יומון – לאחר מכן, שבועון – אנטי־פאשיסטי *Il Giornale*, שעורכו היה ג' אמנדולה, ממנהיגי המפלגה הקומוניסטית באיטליה לאחר השחרור (ראה גם: G. Amendola, *Lettere a Milano 1939–1945*, Roma 1973, pp. 3–10). במחלקה הפוליטית של המפלגה הקומוניסטית התוניסאית (שהיתה נפרדת מאחיותיה האיטלקית והצרפתית) היו חברים Loris Gallico ו-Maurizio Valensi. מ' וייס היה לאחר המלחמה עורך בטורינו את ביטאון המפלגה הקומוניסטית *L'Unità*, ומ' ואלנסי היה ראש עיריית נאפולי.

33 הערכות אלה מצויות בתעודות רבות. ראה לדוגמה: ASMAE, AP, Italia, busta 87

לגבי עתידה המדיני³⁴. בפרק הדין ביהודים ובהשפעת חוקי הגזע הראשונים של ממשלת וישי על מצבם, נאמר בין השאר:

בין יהודי תוניסיה יש להבחין כידוע בין אלה שמקורם בארץ זו (שהם נתיני הביי), לבין אלה שמוצאם מליורנו ושהתיישבו באיזור במאה הי"ח, שהם אזרחים איטלקים. הראשונים... תומכים, אם מתוך חשבון ואם מתוך נטייה טבעית, בכל צורה של הפיכת סדרי החברה³⁵. הם נמנים לעתים קרובות עם נושאי הדגל של הרעיון הקומוניסטי, היו בזמנו בין תומכי 'החזית העממית', ומאז ומתמיד היו אוהדי המעצמות הדמוקרטיות ונקטו עמדה עוינת, גם בהפגנות רעשניות, כלפי כל תביעה איטלקית לגיימית. רבים מהם ביקשו וקיבלו את האזרחות הצרפתית. ואילו היהודים האיטלקים, כששת אלפים במספר, הם בעלי רמה תרבותית יותר גבוהה, ואחוז גדול מביניהם עוסק במקצועות החופשיים. לפני שננקטו באיטליה הצעדים בנושא הגזע נמנו רבים מהם, ודווקא הבולטים בחיי המושבה, עם המצדדים בחדירת ההשפעה האיטלקית. בעקבות הצעדים האמורים עברו רבים אל המחנה שמנגד (ואף ביקשו לעתים את האזרחות הצרפתית), קצתם שמרו על עמדה מאופקת ורק מתי מעט השלימו עם המצב החדש בצורה ממושמת וברוח טובה³⁶.

ההשקפה שנתגבשה במשרד החוץ היתה איפוא ברורה: רוב רובה של האוכלוסייה היהודית בתוניסיה עדיין למעצמות 'הציר' ללא תקנה. אשר לקבוצה הקטנה של היהודים ממוצא איטלקי, אין השלטונות האיטלקיים שוללים לחלוטין את האפשרות, שיעלה בידם להחזיר לעצמם את תמיכתה, וצופים שבעתיד, ואולי אף בעתיד הקרוב ביותר, יתברר אם יש יסוד לתקוות אלה. בעמדת המתנה זו, שהיתה הדינית – שכן גם היהודים ציפו לראות מה תהיה עמדת השלטונות הפאשיסטיים כלפיהם – הועמדו שני הצדדים בפני המציאות החדשה, שנוצרה עם פרסום חוקי הגזע של ממשלת וישי והחלתם על יהודי צפון אפריקה.

Ministero degli Affari Esteri. Direzione Generale degli Affari Generali. Ufficio Storico Diplomatico, *Tunisia – Situazione politica dell'anno XIX (29 ottobre 1940 – 28 ottobre 1941)*, p. 21 (ASMAE, AP, Tunisia, busta 14/8)

'Fautori, sia per calcolo che per tendenza innata, di ogni forma di sovversivismo' (שם)

בטיטת החוברת, השמורה אף היא בתיקי משרד החוץ, יש כמה פרטים חשובים שלא הוכנסו לנוסח הסופי, כנראה מטעמי זהירות. הטיוטה נושאת את הכותרת 'תוניסיה תחת השלטון האיטלקי המקוה', ובפרק על היהודים נאמר, בהמשך המשפט על חתרנותם, כי 'הם אלמנטים שיש להרחיק מתוניסיה, גם אם קיבלו אזרחות צרפתית' (anche se naturalizzati sono elementi da allontanare dalla Tunisia). ואילו בקטע על היהודים האיטלקים יש פיסקה נוספת, האומרת כי 'לגביהם אפשר יהיה להוציא אל הפועל את חוקי הגזע האיטלקיים במתינות מסוימת, תוך הרחבת הסעיף על הזכאות לפטור (discriminazioni), באופן שיכלול גם זכויות שנרכשו בתוניסיה' (ASMAE, AP, Tunisia, busta 17, pp. 64–65).

ג

ביום 3 באוקטובר 1940, בטרם מלאו שלושה חודשים מאז כינון 'המדינה הצרפתית' החדשה בהנהגת המרשל פֶטָן ותחילת 'המהפיכה הלאומית', פרסמה ממשלת וישי את חוק היסוד הראשון לעניין מעמד היהודים (Statut des Juifs). בכך היא הצטרפה, מיוזמתה וברצונה, אל מחנה המדינות אשר עשו את האנטישמיות הגזעית ואת אפליית היהודים על פי החוק לחלק ממדיניותן הרשמית והמוצהרת. החוק, שנוסח במשרד המשפטים והוצע לאישור הממשלה על ידי השר שומר החותם ר' אליבר (Raphaël Alibert), היה ביסודו מהדורה מקוצרת, עלובה וחיזור של חוקי הגזע שנתפרסמו לפני כן בגרמניה ובאיטליה. היו בו עשרה סעיפים, שדנו בשני נושאים עיקריים: הגדרת המושג 'יהודי' – מיהו יהודי לצורך החלת החוק – וקביעת ההגבלות שיוטלו על מי שייכלל בהגדרה זו. ל'יהודי' נחשב מי שהיה יוצא חלציהם של שלושה סבים 'בני הגזע היהודי'. בכך קיבל המחוקק את ההגדרה הידועה של החוק הגרמני, אך החמיר לעומתו, שכן הוסיף שגם מי שרק שניים מסביו היו 'מאותו הגזע' יחשב ליהודי, אם היתה בת זוגו (או בן זוגה) יהודי. בכך אימץ לעצמו את ערבוב המושגים הגזעיים והלאומיים-הדתיים, שהיה אופייני כל כך לחוקת הגזע האיטלקית³⁷. מי שנחשב ליהודי על פי הגדרות אלה נפסל לשמש במשרות ציבוריות (להוציא אחדות מהן, בדרגות נמוכות ביותר, שהותרו ליהודים שזכו במעמד של 'בעלי זכויות מיוחדות' בגין שירותים מיוחדים שעשו למען צרפת). כמו כן נאסר על יהודים, ללא יוצא מן הכלל, לעסוק בפעילות כלשהי הקשורה בעיתונות, ברדיו, בתיאטרון ובקולנוע, וכן נקבע העיקרון של 'נומרוס קלאוסוס' במקצועות החופשיים. אין חוק זה דן בעיסוקיהם הכלכליים של היהודים – בתעשייה, במסחר ובמלאכה. ההגבלות בתחומים אלה נידונו בפרוטרוט בחוקים שנתפרסמו לאחר מכן, שהחשובים שבהם היו: חוק היסוד השני למעמד היהודים, שנתפרסם ביום 2 ביוני 1941, הפעם ביוזמת 'הקומיסר הכללי לעניינים יהודיים', המשפטן הוותיק קסביה ואלא³⁸; החוק מיום 22 ביולי 1941, בדבר 'חיסול כל השפעה יהודית בכלכלה הלאומית'; והחוק מיום 17 בנובמבר 1941, שבא להרחיב את יריעת האיסורים וההגבלות שהיו כלולים בחוק היסוד מיום 2 ביוני³⁹. וכך,

37 דומה אפוא, שיש מקום לחלוק על דעתו של מ' אביטבול, ש'חוק אליבר... הגדיר את מעמד היהודים מנקודת ראות גזעית בלבד' (M. Abitbol, *Les juifs d'Afrique du Nord sous Vichy*, (Paris 1983, p. 71, n. 49).

38 Xavier Vallat – Commissaire général aux questions juives. הוא שימש בתפקיד זה מ־29 במאריס 1941 ועד 6 במאי 1942. אחרי המלחמה פרסם ספר זיכרונות: *Souvenirs d'un homme de droite, 1919–1944*, Paris 1957.

39 על חוקים אלה ראה: *Les juifs sous l'occupation. Recueil des textes français et allemands: 1940–1944*, CDJC, Paris 1945; J. Lubetzki, *La condition des juifs en France sous l'occupation allemande 1940–1944. La législation raciale*, Paris 1955. רוב החוקים שבאו לממש את העיקרון של 'נומרוס קלאוסוס' נתפרסמו בשנת 1941: ב־16 ביוני (עורכי דין), ב־21 ביוני (סטודנטים באוניברסיטאות), ב־11 באוגוסט (רופאים), ב־24 בספטמבר (אדריכלים) וב־26 בדצמבר (רוקחים).

בעבודת חקיקה נמרצת של מעט למעלה משנה, עלה בידי ממשלת וישי להנהיג בצרפת – הארץ שהיתה מולדת חירויות האדם ויוזמת שחרור היהודים מחבלי האפליה – חוקה אנטישמית-גזעית עניפה, שמבחינות רבות לא נפלה מאלה שהיו נהוגות ברוב המדינות הפאשיסטיות, בעלות בריתה או גרורותיה של גרמניה.

החוקים שחוקקה ממשלת וישי היו תקפים גם באותו חלק של צרפת שהיה כבוש בידי הצבא הגרמני. הם לא חלו על הארצות שמעבר לים, הכפופות לה במעמד משפטי זה או אחר, שבהן היה הממשל המקומי בעל סמכות חקיקה משלו. אף על פי כן הקפידו שלטונות וישי לגלות את רצונם, שמדיניות האפליה והנישול הכלכלי של היהודים תונהג גם בארצות אלה⁴⁰, ובראש ובראשונה בשלוש ארצות המגרב – מארוקו, אלג'יריה⁴¹ ותוניסיה – שבהן היתה אוכלוסייה יהודית גדולה⁴² ובעלת משקל והשפעה במקצועות חופשיים ובמערכות המסחר והכלכלה המקומיות. ב־30 בנובמבר 1940 פורסם בתוניסיה חוק היסוד הראשון למעמד היהודים⁴³ (בעקבות חוק אליבר), ב־26 ביוני 1941 – חוק היסוד השני (בעקבות חוק ואלא), וב־12 במארס 1942 – שני חוקים בדבר הפקעת רכוש היהודים והרחבת ההגבלות על עיסוקיהם (בעקבות החוקים של ממשלת וישי מן הימים 22 ביולי ו־17 בנובמבר 1941). אל חוקים אלה נלוו בסתיו 1941 צווים אחדים לביצוע עקרון 'הנומרוס קלאוסוס' במקצועות החופשיים, ובאביב ובראשית הקיץ של שנת 1942 נוספו עליהם הצווים לביצוע הגזירות הכלכליות⁴⁴. בסך הכול נצטרפו צעדים משפטיים אלה לתחיקה אנטישמית כוללת ורחבה למדי, שאילו הספיקו השלטונות להוציאה אל הפועל בשלמותה – מה שלא עלה בידם – היתה מערערת את אושיות הקיום היהודי מן היסוד. החוקה נגד היהודים שנתפרסמה בתוניסיה הלכה, שלב אחר שלב, בעקבות זו שפרסמו

40 בשני חוקי היסוד למעמד היהודים ישנו סעיף המדבר על הנהגת החוק 'באלג'יריה, במושבות, בארצות שבמשטר נאמנות או מנדט' (סעיף 9 של חוק אליבר וסעיף 11 של חוק ואלא). סעיפים דומים ישנם גם באחדים מן החוקים האחרים.

41 המצב באלג'יריה היה שונה מזה שבתוניסיה, הן מבחינת המסגרת החיצונית (אלג'יריה, על שלושת מחוזותיה, היתה כפופה למשרד הפנים הצרפתי, ואילו תוניסיה, שהיתה פרוטקטוראט, למשרד החוץ), הן מבחינת מעמד היהודים ויחס הסביבה אליהם. לעומת זאת, יש קווי דמיון בין תוניסיה למארוקו, והללו באים לידי ביטוי גם בחוקה נגד היהודים וגם בתגובת האיטלקים.

42 על מספר היהודים בתוניסיה ראה לעיל, סוף פרק א. באלג'יריה התפקדו בשנת 1941 116,000 יהודים (אביטבול [לעיל, הערה 37], עמ' 71, הערה 49). על מספר היהודים במארוקו יש הערכות שונות. לפי המפקד הצרפתי משנת 1931 היה מספרם 117,603. מקורות הביון האיטלקי העריכו בשנת 1940 את מספרם ב־161,213 (ASSME, CIAF, racc. 73/2), ואילו מקור יהודי-ציוני משנת 1946 נוקב במספר 200,000 (M. Laskier, 'The Evolution of Zionist Activity in the Jewish Communities of Morocco, Tunisia and Algeria: 1897–1947', *Studies in Zionism*, VIII [1983], p. 214).

43 החוק ניתן ב־30 בנובמבר ונתפרסם בעיתון הרשמי (*Journal Officiel Tunisien*) ב־3 בדצמבר. כאן ובהמשך נשתמש בתאריך הראשון של החוקים, כפי שנהוג ברוב המקרים.

44 רשימת החוקים והצווים האלה פרסם J. Sabille, *Les juifs de Tunisie sous Vichy et l'occupation*, Paris 1954, pp. 163–165.

בצרפת שלטונות וישי. אך היא נבדלה ממנה בכמה סעיפים, מהם עקרוניים, שמחוקקה ראו צורך להתאימם לתנאים המיוחדים של החברה המקומית. כך, דרך משל, קבע חוק היסוד התוניסאי מנובמבר 1940 שתי הגדרות שונות למושג 'יהודי': אחת, המיוסדת על עקרון הדת, לגבי נתיני הביי, שלפיה נחשב יהודי 'Tout Israélite tunisien', היינו, כל מי שדתו יהודית; ואחרת, גזעית-לאומית, לגבי 'כל מי שאיננו תוניסאי' (היינו, בעיקר לגבי אזרחי מדינות אירופה)⁴⁵, שלגביו תפסו אותם הכללים שבחוק הצרפתי. מי שנחשב יהודי על פי אחת ההגדרות האלה, חלו עליו האיסורים וההגבלות שבחוק אליבר. עם זאת, הקל המחוקק התוניסאי בכמה פרטים, הואיל והתיר ליהודים למלא תפקידים ציבוריים במסגרת המוסדות היהודיים או כנציגיהם, ללמד בבתי הספר היהודיים וכן לעסוק במקצועות חופשיים בקרב הציבור היהודי, גם מעל מכסת האחוזים שנקבעה על פי עקרון 'הגומרוס קלאוסוס'. כמו כן הותר ליהודים להוציא לאור עיתון בשפה הצרפתית, *Le Petit Matin*, שנועד להיות ביטאוןם של היהודים התוניסאים או של התוניסאים שקיבלו את האזרחות הצרפתית. אשר ל'מעשי זכות', שבגינם יכולים היו יהודים להיות פטורים מחלק – אמנם חלק מזערי – של ההגבלות, הורחב התחום גם למעשים שנעשו למען תוניסיה וגם על ידי אזרחים תוניסאים. בחוק היסוד השני למעמד היהודים, שפורסם בתוניסיה ב-26 ביוני 1941, לא שונו שתי ההגדרות של המושג 'יהודי' שנקבעו בחוק הראשון; אך נוסף בו, כי ליהודי יחשב גם מי ששני סביו היו יהודים, אם דתו יהודית, וכי על כל היהודים חלה החובה להיפקד במפקד מיוחד.

קשים מכולם, מבחינת השלכותיהם הכלכליות, היו שני החוקים מיום 12 במארס 1942. הראשון, שבא להחיל על יהודי תוניסיה את התיקון מיום 17 בנובמבר לחוק ואלא, דן בפירוט רב במישרות, במקצועות ובתפקידים, שיאסר על יהודים לעסוק בהם. למעשה הותר ליהודים, לפי לשון החוק, לעסוק ללא הגבלה רק במלאכה ובמסחר הקמעונאי⁴⁶. השני, שנועד לפי הגדרתו 'לחסל כל השפעה יהודית בכלכלת תוניסיה', דן בהפקעת הרכוש שהיה בידי היהודים – הן נכסי דניידי ודלא ניידים (להוציא הדירה שבה דר בעל הנכס), הן מפעלי תעשייה ובתי מסחר – 'אם היו הבעלים או המנהלים או רק אחדים מהם יהודים'⁴⁷. על רכוש זה ציווה המחוקק למנות 'אפוטרופוס זמני', שהיה רשאי לנהלו לפי ראות עיניו, בלא שיהיה חייב למסור דין וחשבון לבעלים לשעבר.

חוקים אלה הצטיינו אמנם בחומרתם ובעמידתם הקפדנית על פרטי הפרטים של הנושא הנידון, אך נעדר בהם, ואולי לא במקרה, אותו חלק שבלעדיו חסר החוק ערך מעשי: סעיפי הביצוע לעקרונות שנקבעו, כגון אופן מינוי האפוטרופוסים ומועד תחילת פעולתם.

45 על מעמדם המשונה של יהודים מארוקאים שבאו להתיישב בתוניסיה, ראה: אביטבול (לעיל), הערה 37, עמ' 67.

46 'Art. 6 ... Les Juifs peuvent exercer librement une profession artisanale ainsi que le commerce de détail (*Journal Officiel Tunisien*, 14 mars 1942)

47 'Art. 3 ... lorsque ceux a qui ils appartiennent, ou qui les dirigent, ou certains d'entre eux sont Juifs' (שם)

הוראות אלה עתידות היו להינתן, לפי לשון החוק, בצווים מיוחדים מטעם המושל הכללי, שיינתנו לכל ענף וענף בנפרד⁴⁸. ואמנם, צווים אלה, או קצתם, ניתנו בחודשים אפריל-יוני 1942. אלא שגם לאחר פרסומם נקבעה תחילת הפעלתם למועד מאוחר יותר. וכך, עד לימי נחיתת כוחות בעלות הברית בצפון אפריקה והשתלטות צבאות 'הציר' על תוניסיה, בראשית נובמבר, לא יצאה מדיניות הפקעת הרכוש של יהודים אל הפועל (ורק עיתונים ובתי קולנוע הופקעו מידיהם). לעומת זאת, כבר בראשית שנת 1941 פוטר היהודים ממישרותיהם בהוראה, בעיתונות ובשירות הציבורי, ועיסוקם במקצועות החופשיים, ובמיוחד בעריכת דין, הוגבל עד מאוד, בעיקר מאביב 1942.

עד לנחיתת הכוחות הגרמניים והאיטלקיים (אשר העמידה את הציבור היהודי בפני בעיות שחרגו לחלוטין ממסגרת התחיקה האנטישמית), נהנו איפוא יהודי תוניסיה מאפליה לטובה, בהשוואה לשאר אחיהם שבתחום השליטה של ממשלת וישי, הן בצרפת עצמה הן בצפון אפריקה. וזאת בשל עמדת הגורמים שהחזיקו ברסן השלטון בארץ, או שהיו בעלי השפעה עליו, שמסיבה זו או אחרת לא היה לבם שלם עם רדיפת היהודים. המושל הכללי, האדמירל אסטבה, ואחדים מעוזריו הבכירים, לא ראו בעין יפה הנהגת חוקה גזעית-אנטישמית בתוניסיה, אם מפני שהתנגדו לה עקרונית, מטעמים מוסריים, אם משום שסברו שאיננה משרתת את האינטרסים של ארצם בפרוטקטוראט⁴⁹. 'הסכנה' שעמדה לעיני הלאומנים הצרפתים בתוניסיה, היתה קיומה של מושבה איטלקית גדולה ותוססת, שמאחוריה עמדה מדינה בעלת שאיפות התפשטות באיזור, ולא הקיבוץ היהודי, שהיה רובו ככולו אוהד את צרפת (כפי שהעריכו אל נכון מקורות משרד החוץ האיטלקי), ושיכול היה להחשב לבעל ברית פוטנציאלי בהתמודדות בין שתי המושבות האירופיות ובכל מאבק נגד מדינות 'הציר'. אמנם בקרב הצרפתים בתוניסיה היו גם אנטישמים ותיקים, אנשי תנועות הימין, שראו בעין יפה את הנהגת החוקים נגד היהודים, וגם אנטישמים חדשים, שציפו להזדמנות נוחה כדי להיכנות מבחינה כלכלית מנישול היהודים מהפקעת רכושם. אך לא אלה הטביעו את חותמם על חיי הפרוטקטוראט, ואפילו אחרי כיבוש הארץ בידי כוחות 'הציר' היתה השפעתם מוגבלת למדי.

גם עמדתם של שני הביים, שהתחלפו על כס המלוכה במרוצת שנות המלחמה, היתה נוחה למדי ליהודים. אחדד פחה הזקן והמתון, ששלט בחסות הצרפתים ולפי הנחיותיהם משנת 1929 ועד מותו, ביום 19 ביוני 1942, העניק לשני יהודים, לרופא ד"ר נטף ולעורך הדין פ' גז⁵⁰, 'פטור' מלא⁵¹ מן ההגבלות שהיו מוטלות עליהם על פי החוק. בנו, מחמד

48 'Art. 7 ... Des arrêtés du Résident Général fixeront, pour chaque catégorie, les conditions d'application du présent article' (שם)

49 ראה על כך: סאביי (לעיל, הערה 44), עמ' 24-26; אביטבול (לעיל, הערה 37), עמ' 81.

50 פרסם אחרי השחרור יומן המתאר את פעילותו בקרב הקהילה היהודית בתקופת הכיבוש הגרמני: P. Ghez, *Six mois sous la botte*, Tunis 1943. עליו ועל פעילותו ראה גם מאמרו של י' צור, 'יהודי תוניסיה בתקופת הכיבוש הנאצי, קהילה מפוצלת בימי משבר', יהדות זמננו – שנתון לעיון ולמחקר, ב (תשמ"ה), עמ' 169-172.

51 על פי סעיף 11 של חוק היסוד למעמד היהודים, היה הביי רשאי להעניק 'פטור' אישי מכל האיסורים

אלמונצף, ניסה בימי שלטונו הקצרים לצמצם את תלותו בצרפתים, וכמשקל שכנגד השתדל לקרב אליו אישים משורות הלאומנים הערבים, מן המתונים שבהם (כגון סידי מחמד שניק, ד"ר אלמטרי ועורך הדין צאלח פרחאת), וכן נציגים של שאר חלקי האוכלוסייה המקומית, והיהודים בכלל זה. מקורות הביון האיטלקי, שעקבו מקרוב ובעניין רב אחר היוזמות של הביי החדש, ראו בחיוב את 'צעדיו העצמאיים' כלפי השלטונות הצרפתיים, הבליטו את השמועות בדבר אהדתו לאיטליה הפאשיסטית⁵², וגם עמדו בפירוט ובקורטוב של חשדנות על יחסו כלפי היהודים. 'אף על פי שידועה לו העוינות העמוקה של הילידים כלפי היהודים' – נאמר ב'ידיעון' הדו-שבועי הסודי של מטה ה'צי'אפ'⁵³ – 'הביי נוטה לקרב אותם אליו, אולי בשל הסיוע בכוחות אינטלקטואליים, בארגון ובכסף, שהוא מקווה להפיק מהם כדי להוציא אל הפועל את תוכניותיו לעצמאות'. ביום חגם של המוסלמים, עיד אלצ'יר, אירח את ראשי המושבה היהודית, הפגין את אהדתו כלפיהם והעניק לאחדים מהם אותות כבוד גבוהים; ובמפגש עם הקאדים של תוניסיה, שהתקיים זמן קצר לפני כן, 'הודיע כי החלטתו נחושה לחזק את הסוברניות שלו, ביקש מן הנוכחים לעמוד לימינו וקרא להם לשתף פעולה עם האלמנט היהודי'. הוא גם לא נמנע מלגלות את דעתו בגנות תחיקת ממשלת וישי נגד היהודים, ובשעה שקיבל לראיון את יושב ראש הסניף התוניסאי של 'הלגיון הצרפתי'⁵⁴, שהיה

והגבלות שהיו מוטלים על יהודים, על פי שיקול דעתו ולפי ראות עיניו, בלא קשר עם אותם המקרים המוגדרים בחוק, שהיו זכאים ל'פטור' מוגבל בזכות מעשיהם.

52 הידיעות על כך בתיעוד משרד החוץ האיטלקי הן רבות. הרי שתי דוגמאות: בתזכיר פנימי מיום 28 בנובמבר 1942 ציין א' מליני (ראה עליו לעיל, הערה 21), כי 'הביי והלאומנים התוניסאים נכונים להדק את שיתוף הפעולה שלהם עם "הציר", בה בשעה שאחיו של הביי, חוסיין, נוקט עמדה פרו בריטית'; ביום 11 בדצמבר 1942 העביר ראש מטה חיל היבשה, הגנרל אמברוזיו (V. Ambrosio), למשרד החוץ, מברק מאת הגנרל לורנצלי (Lorenzelli), ממפקדי הצבא האיטלקי בתוניסיה, בוו הלשון: 'הביי של תוניסיה הצהיר, שיש בעורקיו דם איטלקי וכי הוא מצפה לכוחותינו כדי להתייצב בגלוי לצדנו. בנו, הנסיך ראוף, בא לבקרני ומתחנן לסיוע איטלקי' (ASMAE, AP, Tunisia, busta 14/1). וראה גם: M. Ch. R. Ageron, 'Les mouvements nationalistes dans le Maghreb pendant la 2e guerre mondiale', *La guerre en Méditerranée 1939-1945*, Paris 1971, pp. 627-631.

53 Commissione Italiana di Armistizio con la Francia. Ufficio Informazioni. *Notiziario Quindicinale relativo ai territori francesi sotto controllo armistiziale*, 2^a Quindicina di ottobre 1942, n. 46, p. 50 (ASSME, CIAF, racc. 24).

54 Légion Française des Combattants. על נטיותיו האנטישמיות של ארגון זה, בצרפת ובצפון אפריקה, ראה: M. Marrus – R. Paxton, *Vichy France and the Jews*, New York 1981, pp. 210-211, 126, 194, 88. בראש הסניף התוניסאי עמד בעת ההיא איש מנאמני ואלא, מאלקור (Malcor) שמו; הוא כפי הנראה האיש החתום על המכתב אל האדמירל אסטבה, מיום 25 במארס 1942, שבו הועלתה התביעה להעדיף את אזרחי צרפת בחלוקת רכוש יהודי תוניסיה. ראה: סאביי (לעיל, הערה 44), עמ' 167-169. מאלקור הודח מתפקידו ב-15 בדצמבר 1942 ובמקומו נתמנה G. Saint-Martin, שנחשב לאיש אמונם של הגרמנים.

ארגון פֶּטְנִיסְטִי בעל נטיות אנטישמיות מובהקות, נהג בו קרירות מופגנת וציין בלעג – לפי אותם המקורות האיטלקיים – 'את אופיה האנטי נוצרי של מדיניות צרפת נגד היהודים'⁵⁵.

אשר לאיטלקים, עמדתם כלפי התחיקה האנטישמית של ממשלת וישי והחלתה על יהודי תוניסיה לא היתה חד משמעית. מבחינה עקרונית לא יכולים היו שלא לחייבה, שהרי הם עצמם חקקו בארצם חוקים כאלה, או מעין אלה, שנים אחדות לפני כן. מבחינה מעשית לא יכולים היו להסכים להחלתה על יהודים בעלי אזרחות איטלקית, ותביעתם התקיפה שאלפי יהודים יוצאו מכללה גם היטיבה עם אלה וגם החלישה בסופו של דבר את המערכת כולה (ובמקרים אחדים אף גרמה, בעקיפין, לדחיית ביצוען של גזירות לגבי כלל הציבור). לעמדה בלתי עקיבה זו, שהאיטלקים נקלעו אליה בתוניסיה, יש הרבה מן המשותף עם זו שגילו בארצות אחרות הכבושות בידיהם, כגון יוון ויוגוסלביה, אבל יש בה גם היבטים המיוחדים לה.

החוקה נגד היהודים, שהתפרסמה בתוניסיה בשנים 1940–1942, כמה פנים לה. מגמתה העיקרית היתה כמובן לפגוע בציבור היהודי במקום, כחלק ממדיניותה האנטישמית הכוללת של ממשלת וישי. יחד עם זאת היה בה גם כדי לשרת אינטרס צרפתי-תוניסאי ספציפי, שכן רבים מהחוקים הללו עתידים היו לפגוע ביהודים בעלי אזרחות איטלקית פגיעה קשה במיוחד. חלקם של אלה במקצועות החופשיים ובקרב בעלי הרכוש היה גבוה, יחסית למספרם בכלל הציבור היהודי, ומעטים מאוד מביניהם, אם בכלל, יכולים היו להיכלל במניין הזכאים ל'פטור', שהחוק העניק בגין שירותים מיוחדים – על פי רוב במסגרת צבאית – למען צרפת או תוניסיה. לא היה קשה לשער, ששלטונות הפרוטקטוראט ידאגו להעביר לידי מקורביהם בעלי האזרחות הצרפתית את העמדות שיהודים יאלצו לפנות, בעריכת דין, ברפואה ובמסחר הגדול, וכי בדרך זו תאבד המושבה האיטלקית חלק מעמדותיה החשובות ביותר. יתר על כן, ההוראות בדבר הפקעת הרכוש של יהודים ומינוי אפוטרופסים עליו, עלולות היו להפוך לנשק קטלני ממש בידי הצרפתים. בצורה החוקית ביותר ובלא שום קושי יכולים היו הצרפתים לזכות במחצית רכושה של המושבה האיטלקית, רכוש היהודים ממוצא איטלקי, שעתיד היה להילקח מידי בעליו ולהימסר לידי אפוטרופסים, שהשלטונות רשאים היו למנות על פי בחירתם וראות עיניהם (ומן הסתם, לא מקרב אויביהם-מתחריהם האיטלקים). הפרובלמטיקה שהאיטלקים הועמדו בפניה בתוניסיה, עקב פרסום החוקים נגד היהודים, היתה איפוא שונה והרבה יותר מורכבת ורחבה מזו שהכירו בארצות אחרות. כאן לא היה מדובר רק בהגנה על זכויותיהם של אזרחים איטלקים 'שלא מן הגזע הארי', כפי שנהגו לכנותם, ולא רק בשמירה על עמדות כלכליות או על 'נוכחות' תרבותית, כפי שהיה, במידה זו או אחרת, בשאר הארצות שבהן הונהגו חוקות נגד היהודים. כאן הם התנגדו לצעדים, שנוסף על כל הפגיעות האלה, עשויים היו להנחית מכה חמורה על המושבה האיטלקית בכללה – שהיתה

'ארית' רובה ככולה – ואולי אף להכריע סופית, לטובת הצרפתים, את ההתמודדות הישנה נושנה בין שתי המושבות. האירוניה שבדבר היא, שהאיטלקים עמדו לנחול מפלה חמורה זו בגלל תחיקת אנטישמית-גזעית מן הסוג שהם עצמם הנהיגו בארצם שנים אחדות לפני כן, ומה עוד – לאחר 'הניצחון המזהיר' על צרפת, שלפי ציפיותיהם ותוכניותיהם צריך היה להיות נקודת המוצא לסיפוק תביעותיהם הקולוניאליות בכלל ולמסירת השלטון על תוניסיה לידיהם בפרט. התנגדות האיטלקים להחלת חוקי הגזע על אזרחיהם היהודים בתוניסיה נבעה איפוא מן הצורך להגן על אינטרסים חיוניים ביותר; וגם אם לכאורה לא התיישבה התנגדות זו עם היותם מעצמה פאשיסטית, הדוגלת במדיניות אנטישמית גזעית, ובעלת בריתה של גרמניה הנאצית, לא יכלו שלא לנקוט בה בעקיבות ובתקיפות. שאלה אחרת היא עמדת האיטלקים כלפי יהודי תוניסיה שלא מבעלי האזרחות האיטלקית. בשטחי הכיבוש שלהם באירופה – ביוון, בקרואטיה ובדרום צרפת – הגנו האיטלקים, ככל שהדבר עלה בידיהם, על כל יהודי שחייו עמדו בסכנה, גם על 'זרים' (ועליהם בפרט, שכן אלה היו בסכנה הגדולה ביותר). בתוניסיה, לעומת זאת, לא גילו עניין כלשהו בגורלם.⁵⁶ האם היה בכך ביטוי למדיניות הגזענית המחפירה, שהאיטלקים ניהלו כלפי ילידים באפריקה ובמיוחד כלפי השחורים בחבש? אין לכך ראיה. מלכתחילה לא היתה תוניסיה שטח כיבוש, וגם לאחר שנחתו בה הכוחות האיטלקים, בנובמבר 1942, היתה השפעתם על ניהול העניינים הפנימיים של הארץ – שמבחינה רשמית נשארו כמקודם בידי הביי והמושל הכללי הצרפתי, ומבחינה מעשית כוונו בעיקר בידי שלטונות הביטחון הגרמניים – מוגבלת עד מאוד. לא היה איפוא שום יסוד משפטי, וגם לא סיכוי מעשי, לניסיון התערבות של האיטלקים לטובת הקהילה היהודית התוניסאית, אפילו רצו בכך (וגם לכך אין ראיה).

ד

פעולתם הראשונה של האיטלקים להגנת אזרחיהם היהודים נעשתה מיד לאחר פרסום חוק היסוד הראשון, 'חוק אליבר', במהדורתו התוניסאית, כ־30 בנובמבר 1940. הקונסוליה הכללית בתוניס, שעדיין כינתה עצמה 'המחלקה האזרחית של הנציגות האיטלקית לענייני שביתת נשק'⁵⁷, דיווחה למשרד החוץ בפרוטרוט על תוכנו של החוק החדש, ויעצה לפעול להוצאת האזרחים האיטלקים מכלל החלתו 'משיקולים מדיניים'. לדעתה נגדו הוראות החוק את שני הסעיפים הראשונים של ההסכמים הקונסולאריים משנת 1896, שהעניקו לאזרחים האיטלקים בתוניסיה את הזכות לעסוק ללא הגבלה במקצועות החופשיים ובפעילות עסקית כלשהי, והיה איפוא יסוד לתביעה, כי הוראות אלו לא יוצאו

56 לדברי מארוס-פאקסטון, 'הגנו האיטלקים על יהודים זרים כעל בני ארצם... בצרפת, בתוניסיה, בקרואטיה וביוון' (לעיל, הערה 54, עמ' 364); אך במה שנוגע לתוניסיה זו כנראה פליטת קולמוס.

57 Sezione Civile della Delegazione Italiana di Armistizio

אל הפועל כלפי אזרחים איטלקים⁵⁸. המחלקה המשפטית של משרד החוץ בחנה ארוכות את ההצעה, ובתשובתה מיום 13 במארס 1941 הביעה את החשש, שאין לטיעון המוצע יסוד משפטי של ממש. סעיפים אלה שבהסכמים משנת 1896 באו להבטיח, בעיקרו של דבר, שאזרחים איטלקים לא יופלו לרעה ביחס לעמיתיהם הצרפתים. ואמנם חוק היסוד למעמד היהודים לא פגע בעקרון השוויון ביניהם, הואיל וקבע בפירוש כי ההגבלות יחולו על כל היהודים, ללא הבדל אזרחות. עם זאת, מצאו משפטני משרד החוץ נקודות אחרות בחוק שלא התיישבו לדעתם עם הסכמי 1896, כגון ההבחנה בין יהודי תוניסאי ליהודי 'שאינו תוניסאי', וכן ההפליה לטובה של יהודים בשל שירותים למען צרפת או למען תוניסיה. הם יעצו להאחז בהן בפנייה העתידה להעשות אצל שלטונות שווייץ, שכאמור ייצגו באופן פורמלי את האינטרסים האיטלקיים בתוניסיה. ואמנם, ב-17 במארס 1941 פנה מנהל 'האגף הכללי לעניינים הכלליים' במשרד החוץ (שהיה ממונה גם על ביצוע חוזים והסכמים בינלאומיים), הרוזן ל' ויטטי⁵⁹, מבכירי הדיפלומטים האיטלקים, אל צירות איטליה בברן, סיכם בקצרה חלק מן הטיעון שהעלו משפטני המשרד וביקש למסור את השדר לידי פקידי משרד החוץ השווייצרי, כדי שהללו יעבירוהו לקונסוליה שלהם בתוניס וזו תמסור לשלטונות הצרפתיים בפרוטקטוראט את ההצעה (המתוקנת) שהעלתה... הקונסוליה האיטלקית שבעיר. הדרך היתה ארוכה, אך הרי עדיין לא פרסם המושל הכללי את הוראות הביצוע לעקרונות החוק, וממילא לא היתה סיבה להזדרז או להחיש את מהלך העניינים. ב-15 באפריל 1941 מסר קונסול שווייץ בתוניסיה, פטימרמה (A. Petitmermet) שמו, את השגות האיטלקים לידי השלטונות הצרפתיים, וב-10 במאי השיב לו האדמירל אסטבה. כצפוי דחה האדמירל בנימוס ובשמץ של צביעות את טענות האיטלקים: הוא הצביע על עקרון השוויון הגמור המונח ביסוד החוק כלפי כל היהודים – תוניסאים, צרפתים או איטלקים – והבטיח ששוויון זה אמנם יישמר גם להבא. אף תשובתו של אסטבה עשתה את דרכה לאיטה, בנתיב ארוך ועקלקל, ושוגרה לבסוף מברן לרומא ב-5 ביוני ומשם לקונסוליה האיטלקית שבתוניסיה ב-7 ביולי 1941⁶⁰.

בעוד השדרים הדיפלומטיים הללו עושים את דרכם בנחת בין ערים ויבשות שונות, חלו במערכות הצבאיות באיזור התפתחויות רבות היקף. לאחר ימי החורף הקודרים, שבהם נחלו האיטלקים מפלות קשות במדבר המערבי ובחזית אלבניה-יוון, באה באביב מתקפת הנגד של כוחות 'הציר' בצפון אפריקה, שהחזירה אותם עד לגבול מצרים, וכן הפלישה ליוגוסלביה וליוון, שבעטיה באו ארצות הבלקאן כולן בתחום ההשפעה או בכיבוש ישיר

58 דו"ח מאת הקונסוליה בתוניס אל משרד החוץ, 3 בדצמבר 1940 (ASMAE, AP, Italia, busta) 87.

59 Leonardo Vitetti – Direzione Generale Affari Generali (AG) שימש בתפקיד זה מ-1 באוגוסט 1936 ועד 6 בינואר 1943; לאחר מכן ניהל את 'האגף הכללי לענייני אירופה והים התיכון', (AEM). ראה עליו: E. Serra, 'Leonardo Vitetti e una sua testimonianza', *Nuova*

Antologia, 519 (1973), pp. 487–501

ASMAE, AP, Tunisia, busta 12 60

של מעצמות 'הציר'. מעתה עמדו לרשות הגרמנים בסיסים צבאיים המשקיפים על חופי הים התיכון, שמהם יכולים היו חילותיהם האדירים לאיים מקרוב על עמדות הבריטים באיזור. תמורות אלה בכלל, וניצחונות כוחות 'הציר' בצפון אפריקה בפרט, עוררו הדים ותגובות שונות בקרב העמים והמחנות שנצבו זה מול זה בתוניסיה. 'העובדה שנעלם מן האופק הסיכוי, שצבאות בריטניה יחנו על גבול תוניסיה' – מציין הקונסול סילימבאני באחד מדיווחיו הארוכים והמפורטים⁶¹ – 'גרמה אכזבה מרה לצרפתים ולכל אלה שמיהרו להמר על ניצחון בריטי, ובראש ובראשונה ליהודים וליוצאי מאלטה. אלה שבעבר הפגינו בשחצנות וברעשנות את שמחתם לרגל כל מקרה של אי-הצלחה שלנו, ממלאים עתה פיהם מים ומהלכים ברוח נכאה'. אף על פי כן, מעיר סילימבאני, התעמולה של שלטונות וישי נגד הבריטים ונגד תנועת דה-גול 'היא בלתי יעילה לחלוטין בקרב האוכלוסייה הצרפתית ותומכיה ובקרב היהודים, שכן כל אלה רואים בניצחון הבריטים את האפשרות היחידה להצלחתם'. ואילו אותם הצרפתים שתומכים בממשלת פטן, עושים זאת בעיקר מתוך תקווה, שמדיניות שיתוף הפעולה עם גרמניה תשמש כבוא העת מחסום בפני האיטלקים, השנואים עליהם מכול⁶². אשר לאוכלוסייה הערבית – היא שואבת עידוד רב מניצחונות 'הציר', ומגלה סימנים ברורים שאין היא נכונה עוד להשלים עם המשך הסוברניות הצרפתית בארצה. ב־12 במאי התקיימה בתוניס הפגנה קטנה של לאומנים ערבים – הראשונה מאז 8 באפריל 1938 – ובה הושמעה הקריאה לשחרור חביב בורגיבה מכלאו שבדרום צרפת. אף נאמרו בהפגנה דברים בגנות בריטניה ובתמיכת המרד הערבי בעראק, תוך הבלטת הידיעות בדבר הסיוע שכוחות 'הציר' מושיטים למורדים. בנשימה אחת עם זה מזכיר סילימבאני, שהיו בעיר גאבס תקריות בין ערבים ליהודים, 'שבהן היו כפי הנראה גם הרוגים'⁶³.

על תקריות אלה, שאירעו בימים 19 ו־20 במאי 1941 ושבמהלכן נרצחו באכזריות שבעה יהודים, דיווח סילימבאני שוב ב־23 וב־27 במאי 1941⁶⁴. תחילה הודיע, כי הערבים התמרמרו על כך שהיהודים אגרו כמויות גדולות של מזון ומתחמקים עתה מהוראות הקיצוב, ולכן קמו עליהם ופשטו על בתיהם ועל חנויותיהם. שוטרי המקום לא הצליחו לשמור על הסדר והיה צורך להביא תגבורת מן החוץ. עתה חוששים להתפשטות

61 דו"ח מאת סילימבאני למשרד החוץ, 21 במאי 1941 (ASMAE, AP, Tunisia, busta 12). הדיווח, המשתרע על פני שנים-עשר עמודים, נמסר לעיונו של מוסוליני, והוא סימן בכתב ידו בשולי הגיליון את הקטעים שנראו לו בעלי עניין מיוחד.

62 'Odiano soprattutto, odiano, forse, solo l'Italia' (שם, עמ' 5)

63 שם, עמ' 11.

64 ASMAE, AP, Tunisia, busta 12. על מעשה טבח זה לא נתפרסם עד כה דבר. דבריו של סילימבאני מתאשרים על פי עדויותיהם של שני יוצאי גאבס היושבים עתה בישראל, יאיר רוקח ואבנר דגני (בוכובזה). לפי עדויותיהם, השמורות ב'מכון לחקר התנועה הציונית והחלוצית בארצות המזרח' שב'יד טבנקין' היו שמות ההרוגים: מסעוד רקח, עסילה רקח, משה חכמון, מג'ינה חכמון (אמו של משה), מבורך חג'אג' (שמש בית הכנסת), אלברט עזר בן-עטיה, בחריה בן-עטיה (נצרה בת 16). תודתי נתונה לד"ר יצחק אברהמי שהפנה את תשומת לבי לעדויות אלה.

המהומות אל ערים אחרות. בדיווח שני, הרבה יותר ארוך ומפורט מן הראשון, היה סיפור המעשה שונה לחלוטין. לפי תיאור זה החלה התקרית בליל ה-19 במאי, שעה שערכי נטפל ברחוב אל נשים יהודיות, וארבעה צעירים יהודים שהודמנו למקום היכו אותו מכות נמרצות. הערכי התלונן לפני הקאדי, אך הלז דחה אותו בבזו והטיח בפניו: 'זו הפעם הראשונה, בקריירה הארוכה שלי, שאני שומע שיהודים היכו ערכי'. דבריו גרמו לשלהוב היצרים. בבוקר ה-20 במאי התנפלו כנופיות של צעירים ערבים, ששוטטו ברחוב, על כל יהודי שנקרה בדרכם, והיכו בו ללא רחם. לעת ערב כבר היו שבעה יהודים מוטלים ללא רוח חיים ('ערופי ראש' – מציין סלימבאני) ורבים היו הפצועים. רק אז עלה בידי השלטונות הצרפתיים להחזיר את הסדר על כנו, בסיוע תגבורת של צבא שהוזעק אל העיר. יהודים רבים מבני קהילת גאבס נסו לספאקס, ואין בדעתם לשוב לבתיהם עד שיירגעו הרוחות. בספאקס, מוסר סלימבאני, התכנסו בבית הכנסת כמאה וחמישים יהודים והתפללו 'שבקרוב יבואו לתוניסיה האיטלקים, כדי לזכות לפחות בהגנה יעילה'. ידיעה אחרונה זו הגיעה לסלימבאני ממקור שני, והוא עצמו מתייחס אליה בספקנות. עם זאת היה ברור, כי ניצחונות 'הציר' עוררו בלב האוכלוסייה הערבית הלכי רוח של מרדנות כלפי השלטון הקולוניאלי הצרפתי, והעמיקו את עוינותה המסורתית כלפי היהודים. גדול היה החשש, שמעשי האלימות שהתרחשו בגאבס ייתרבו ויקיפו במוקדם או במאוחר גם את שאר ערי הפרוטקטוראט⁶⁵.

ה

הגל השני של התחיקה האנטישמית הגזעית בצרפת, שבא לאחר הקמת 'המחלקה הכללית לעניינים היהודיים' ופרסום חוק היסוד של ואלא, ב-2 ביוני 1941, עורר דאגה עמוקה בלב יהודי תוניסיה וחשש כבד לעתידם. החוקים שנתפרסמו עד אז בפרוטקטוראט פגעו אמנם ביחידים, אך לא ערערו את מעמדו של כלל הציבור. לעומת זאת, החוקה החדשה של ממשלת וישי, אילו הונהגה גם בתוניסיה כלשונה וכרוחה, עלולה היתה לגרום נזק חמור ביותר: 'יהודי תוניסיה עמדו ועדיין עומדים בראש הסולם במקצועות החופשיים, במסחר ובפעילות התעשייתית', העיר הקונסול סלימבאני בדיווחו מיום 20 ביוני 1941⁶⁶. 'אם יוצאו אל הפועל בתוניסיה חוקי הגזע הצרפתיים באותה מידה של עקיבות שנוהגים בה בצרפת, נהיה עדים למהפיכה שלמה בארץ זו, בתחומי החברה והכלכלה'. אמנם בקרב

65 משרד החוץ האיטלקי ייחס חשיבות מרובה לתקרית גאבס, שכן ב-1 ביוני 1941 שיגר העתק מן הדיווח השני של סלימבאני לעשר כתובות: הפיקוד העליון, משרד המלחמה, משרד הימיה, משרד האוויריה, משרד המושבות ('אפריקה איטלקית'), ועדת שביתת הנשק עם צרפת, שגרירות איטליה בברלין, הקונסוליה באלג'יר, הקונסוליה ברבאט ונציגות ועדת שביתת הנשק בליאון. ב-7 בנובמבר 1941 הודיע הקונסול סלימבאני למשרד החוץ, שהסתים המשפט נגד הערבים שהואשמו באותו רצח, וכי ארבעה מהם נידונו למוות.

היהודים רווחת התקווה, שגם הפעם ימתן המחוקק התוניסאי חלק מסעיפי החוק המקורי, כפי שעשה בעבר. עם זאת, רבה הציפייה לקראת הצעדים הבאים של שלטונות תוניסיה, והיהודים בעלי אזרחות איטלקית סומכים כבעבר על חסות הקונסוליה ומקווים שיעלה בידה להגן עליהם על יסוד ההסכמים משנת 1896.

למעשה לא היה בחוק היסוד התוניסאי השני, שנתפרסם ב־26 ביוני 1941, כדי לשנות את המצב הקיים מבחינה מהותית, שכן הסעיף החדש היחיד שהיה בו הורה על עריכת מפקד. הכל נדחה איפוא עד להמשך החקיקה – וזו בוששה לבוא, בוודאי לא במקרה. סחבת זו לא נעלמה מעיני הממונים על 'העניינים היהודיים' שבוישי, וב־20 באוגוסט הגיע לתוניס, במסגרת ביקור בשלוש ארצות המגרב, הקומיסר הכללי קסביה ואלא בעצמו. הוא נועד הן עם המושל הכללי, האדמירל אסטבה, הן עם עוזריו הממונים על המחלקה המשפטית⁶⁷, ולדברי סגן הקונסול האיטלקי, צ' רגארד, התעניין 'בבעיות המיוחדות הקשורות בביצוע חוקי הגזע במקום'⁶⁸. פרטי השיחות לא נודעו, אך כפי הנראה נתגלו במהלכן חילוקי דעות של ממש בין הצדדים. הדים לכך עולים מהצהרה שמסר האדמירל אסטבה ב־18 בספטמבר, בשובו מביקור בווישי, שם נפגש עם המרשל פטן ועם השרים הממונים על העניינים המדיניים והכלכליים. וכך הודיע האדמירל⁶⁹:

המעמד החוקי של היהודים בתוניסיה יהיה שונה במשהו מזה של שאר ארצות אפריקה, מכיוון ששומה עלי לקחת בחשבון את עברם של יהודים אלה בתוניסיה, ששירתו את צרפת בנאמנות ורבים בתוכם קיבלו מזמן את האזרחות הצרפתית. אוציא אל הפועל את הצעדים הכלליים בעקיבות, כמובן, אבל גם במידה הדרושה של מתינות. לעת זאת דנים בהכנת 'מודוס ויוונדי', שיסדיר את חופש הפעולה שיוזכו בו היהודים על קבוצותיהם השונות⁷⁰.

מסתבר שהדיונים לא ארכו זמן רב, שכן כבר ב־9 באוקטובר נתפרסם הצו הקובע, שלא

67 סאביי (לעיל, הערה 44), עמ' 25–26.

68 דו"ח מאת סגן הקונסול הכללי, צ' רגארד (Cesare Regard), אל משרד החוץ, 5 בספטמבר 1941 (ASMAE, AP, Tunisia, busta 12). וראה גם הדברים שפרסמו 'ידידי' של ואלא אחרי המלחמה – דברים שמן הסתם שמעו מפיו: 'Enfin, en Tunisie, il eut avec l'amiral Estéva, des entretiens à la suite desquels un certain nombre de décisions ont été prises par l'autorité beylicale, calquées sur les textes de la métropole, et dont l'application paraît avoir été faite avec modération' (*Le procès de Xavier Vallat présenté par ses amis*, Paris 1948, p. 399).

69 דו"ח מאת סגן הקונסול הכללי, צ' רגארד, אל משרד החוץ, 19 בספטמבר 1941 (שם). הקטע מצוטט גם ב'סיכום' על המצב בתוניסיה, המוזכר לעיל (הערה 34), עמ' 22. אולם מה שנאמר שם, שהאדמירל 'נסע לווישי כדי לדון בבעיה היהודית', הוא בוודאי בגדר גזומה (וגם עומד בסתירה לכלל הנימוקים המדיניים שרגארד עצמו נתן לנסיעה).

70 אין הדברים ברורים די צורכם. אפשר שהכוונה לקבוצות השונות של היהודים כפי שהוגדרו בחוק היסוד, ואפשר שהכוונה לענפי העבודה השונים שבהם עסקו היהודים.

יוכלו להיות יותר משני אחוזים של יהודים בכלל ציבור עורכי הדין, וב־16 באוקטובר הצו הקובע שמספר הרופאים היהודים לא יעלה על חמישה אחוזים מכלל הרופאים. צווים אלה עוררו את המערכה הדיפלומטית מתרדמתה. ב־23 באוקטובר 1941 שיגר הרון ויטטי לצירות איטליה בברן את תגובת המשרד למכתבו של האדמירל אסטבה מיום 10 במאי (שנשלח כאמור בתשובה לפניית האיטלקים מיום 17 במארס). הוא דחה את טענות אסטבה, ועמד שוב על האפליה לרעה, שאזרחים איטלקים עלולים לסבול ממנה בגין התנאים המיוחדים להשגת 'הפטור', כפי שהיו קבועים בחוק. עם זאת, הוסיף ויטטי, 'ביצועם המעשי של הצעדים הוא שיראה אם יזכו אנשים בעלי אזרחות איטלקית'⁷¹, הלכה למעשה, מאותן הזכויות של הצרפתים ושל התוניסאים⁷². היינו, האיטלקים היו נכונים לויתורים במישור המשפטי (שבו ממילא היתה עמדתם חלשה), אם במציאות לא ייפגעו האינטרסים של אזרחיהם.

דיון דומה, אם כי על קיבוץ יהודי יותר קטן והרבה פחות חשוב מבחינת האינטרסים של האיטלקים, התקיים באותו זמן בנושא זכויותיהם של יהודים בעלי אזרחות איטלקית במארוקו (רובם ככולם בעיר קאזאבלאנקה). גם במארוקו התפרסם חוק היסוד השני למעמד היהודים (ט'היר מיום 5 באוגוסט 1941) בעקבות חוק ואלא, וגם בו נקבעה, בין השאר, חובת היהודים להתפקד. הקונסול האיטלקי ברבאט, זאפולי (Zappoli) שמו, שדיווח למשרד החוץ באופן שוטף על פרטי התחיקה האנטישמית שהתפרסמה בארץ מושבו, פנה ב־20 בספטמבר 1941 בשאלה ספציפית, האם עליו לעמוד על כך שחובה זולא תחול על האזרחים האיטלקים. בדבריו הוא הוסיף שנודע לו, שקונסול ארצות הברית הורה לאזרחים האמריקאים והבריטים שלא להתפקד, וכי הקונסולים של ספרד ושל פורטוגאל החליטו לנקוט באותה עמדה ומצפים עתה לאישור ממשלותיהם. תשובת משרד החוץ ניתנה במברק מיום 11 באוקטובר, שעליו חתום שלא כרגיל שר החוץ עצמו, ג' צ'יאנו. הוא קבע, שאין האזרחים האיטלקים יכולים להימנע מלמלא את החובה להתפקד, וכך גם הוחלט לא מכבר לגבי היהודים האיטלקים שבצרפת. עם זאת, הודיע צ'יאנו, יש בדעת המשרד לפעול בדחיפות ובתקיפות כדי להבטיח, שבעטיים של החוקים החדשים לא ייפגעו זכויותיהם ורכושם של יהודי מארוקו בעלי אזרחות איטלקית. ואמנם תביעה מפורטת ומנומקת בנושא זה הוגשה ב־28 בנובמבר 1941 לשלטונות הצרפתיים במארוקו,

71 יש לשים לב לביטוי תרבותי זה – 'אנשים בעלי אזרחות איטלקית' (persone di cittadinanza italiana) – שאיננו רגיל באיטליה באותה תקופה. בתעודות רשמיות של הימים ההם נהגו לכתוב 'בני הגזע היהודי', או במקרה הטוב 'שלא מן הגזע הארי'.

72 ASMAE, AP, Tunisia, busta 12. צעד נוסף עשה משרד החוץ באמצעות הצירות בברן, ביום 24 באפריל 1942, בעניין הגבלות שהוטלו על הרופאים היהודים בתוניסיה. ידיעה על כך נשתמרה במכתב ששיגר סלימבאני למשרד החוץ ביום 6 במאי 1942 (ASMAE, AP, Tunisia, busta 14). וראה גם: *Relazione sull'opera svolta dal Ministero degli Affari Esteri per la tutela delle comunità ebraiche (1938–1943)*, [n.d. n. p.], p. 38

באמצעות שגרירות איטליה בליסבון ומשרד החוץ של פורטוגאל (שייצג כאמור את האינטרסים האיטלקיים במארוקו)⁷³.

בתחילת אוקטובר 1941 נודע בתוניסיה על כוונת השלטונות האיטלקיים בלוב לגרש מן המושבה את האזרחים הצרפתים והנתינים של הארצות שבחסות צרפת. לפי הערכת מקורות איטלקיים בלוב, מדובר היה ב-2,315 איש, מהם 715 מוסלמים ו-1,600 'בני הגזע היהודי', רובם ככולם יוצאי שלוש ארצות המגרב⁷⁴. השלטונות הצרפתיים לא הסתירו את מורת רוחם מן הפעולה המתוכננת, ודרשו כי תנתן למגורשים האפשרות לממש את רכושם ולהעביר את תמורתו למקום מגוריהם החדש. כמו כן ביקשו לקבל בעוד מועד רשימות שמיות מפורטות של כל המועמדים לגירוש לפני יציאתם לתוניסיה, ארץ שבה היתה צריכה להיות תחנתם הראשונה. אין יודעים מתי הוחל בביצוע הגירוש עצמו; הדבר היה ככל הנראה רק בתחילת קיץ 1942, שכן בחודשים יולי-אוגוסט של אותה שנה היה עדיין הגירוש בעיצומו⁷⁵. הקהילה היהודית בתוניסיה קיבלה את הפליטים בחום והושיטה להם סיוע חומרי כפי מיטב יכולתה.

1

בסוף הסתיו של שנת 1941 ובחודשי החורף של שנת 1942 התהפך פעמיים גלגל המלחמה בחזית המדבר המערבי. תחילה הצליחה מתקפת הבריטים (כפי שנתכנתה, 'מבצע שלושת הקאנינגהם', על שם שלושת הגנרלים שפיקדו עליה), שבין ה-3 בדצמבר 1941 ל-11 בינואר 1942. היא הביאה אותם שנית לתוככי לוב, עד לגבול קירנאיקה-טריפוליטניה. לאחר מכן דרך כוכבו של רומל, שבמבצע בזק, בין 21 בינואר ל-4 בפברואר 1942, החזיר לידי כוחות 'הציר' את רוב שטחה של קירנאיקה, עד לעין אלגזאלה, נקודה קטנה מזרחית לטוברוק. בצרפת נעשו בינתיים ההכנות לגירוש היהודים 'מזרחה'. תחילה דובר ב'זרים' בלבד. ואמנם קבוצה ראשונה מהם, של למעלה מאלף איש, יצאה לדרך ב-27 במארוס. לאחר מכן הורחב המעגל בהדרגה, עד שהקיף את כלל היהודים, הן ב'איזור הכבוש' הן בתחום ממשלת וישי. בימים הראשונים של חודש מאי הודח מתפקידו קסביה ואלא, 'הקומיסר הכללי' לענייני היהודים, ובמקומו נתמנה דרקה דה פלפוא (Darquier de Pellepoix), ראש 'האגודה האנטי-יהודית'⁷⁶ בצרפת ואיש אמונם של הגרמנים. ימי הטכנוקראטים של 'הסדר החדש', אנשי הימין הריאקציוני, שהאמינו כי יעלה בידם

73 כל התייעוד הנוגע ליהודי מארוקו, בין 9 באוגוסט ל-28 בנובמבר 1941, מרכזו בתיק: ASMAE, AP, Marocco, busta 20/3. המברק לשגרירות איטליה בליסבון חתום בידי אנפיוסו (עליו ראה לעיל, הערה 2).

74 דיווח מאת הקונסול סילימבאני אל משרד החוץ, 8 באוקטובר 1941: ASMAE, AP, Tunisia, busta 12.

75 CIAF, *Notiziario Quindicinale*, n. 40, p. 65; n. 41, p. 72 (ASSME, CIAF, racc. 22).

76 Rassemblement anti-juif

לשאת ולתת עם ההנהגה המדינית הגרמנית כשווים, באו אל קצם. הגיעה העת למשתפי פעולה, עושי דברם של קציני המשטרה ושירותי הביטחון הגרמניים למיניהם. בתוניסיה, למזלם של היהודים, התרחשו המאורעות בקצב איטי יותר, כאילו חלף כאן הזמן לפי שעון אחר, ים תיכוני בטבעו ולפי הרגליו. ב־12 במארס 1942 נתפרסמו שני החוקים בדבר הגבלת פעילותם הכלכלית של יהודים והפקעת רכושם ומסירתו לידי אפוטרופסים. כפי שחששו מראש, היה בשני החוקים, לפחות לכאורה, כדי לפגוע בצורה חמורה הן בכלל הציבור היהודי הן באינטרסים של המושבה האיטלקית במקום. על כך עמד הקונסול סילימבאני בדיווחו מיום 26 במארס, שבו ניתח בהרחבה את הסעיפים העיקריים של החוקים, הצביע על הנזק העלול להיגרם מהם לאינטרסים האיטלקיים, והעלה את הנקודות שבהן סתרו לדעתו הוראות אלה את ההתחייבויות המפורשות שצרפת קיבלה על עצמה על פי ההסכמים מינואר 1884 ומספטמבר 1896. בהסכמים אלה נקבע, שהאזרחים האיטלקים בתוניסיה ('כל האזרחים', מפרש סילימבאני, 'היינו, גם הלא ארים') יזכו בשוויון זכויות מלא ויהיו רשאים לעסוק בכל המקצועות ולהיות בעלי רכוש מכל סוג ללא הגבלה. 'ביצוע ההוראות של החוקים האמורים', מסכם סילימבאני:

יהווה שלב חשוב בתוכנית צרפתית הדרגתית, שבאמצעותה מתכוונת המעצמה הממונה על הפרוטקטוראט לרכו בידיה את מקורות העושר ואת הפיקוח על כלכלת הארץ, כדי להכות בה שורשים יותר עמוקים ולהעמיד כל מי שיש בלבו שאיפות עליה, בפני עובדה מוגמרת. הפרובלמאטיקה ששני החוקים מיום 12 במארס מעלים, היא איפוא, לגבי האיטלקים, יותר מאשר שאלה של הגנה על אינטרסים ועל זכויות של קבוצה מסוימת של אזרחים, שלאמיתו של דבר גם באיטליה היא נתונה במסגרת חוקים מיוחדת: זו בעיה ים תיכונית כבדת משקל, בעלת חשיבות מדינית לאומית, שפיתרונה עשוי להטות את כף המאזניים לכאן או לכאן, במאבק המתנהל זה שישים שנה בין איטליה לצרפת על ההשפעה באזור⁷⁷.

הבעיה היתה בעיני סילימבאני כה חשובה, והפיתרון הנחוץ לה כה דחוף, שיום לאחר מכן, ב־27 במארס, שיגר למשרד החוץ את הנוסח המלא, מתורגם כבר לצרפתית, של ההשגות המשפטיות שהציע להגיש באמצעות הנציגים הדיפלומטיים השווייצריים לשלטונות הפרוטקטוראט. יתר על כן, הוא הודיע שכבר התקשר עם קונסול שווייץ בתוניס, ובהתאם למוסכם ביניהם תספיק מלת אישור מאת הממונים עליו בברן כדי שיגיש את הנוסח המפורט שסילימבאני מסר לו⁷⁸. במשרד החוץ האיטלקי לא התרשמו כפי הנראה מחששותיו ומהפצרותיו של סילימבאני, והעדיפו לשמור על הליכים ביוורוקראטיים ודיפלומטיים שגרתיים יותר. ב־15 באפריל פנה ראש לשכת שר החוץ, המרקזי ד'אייטה

77 ASMAE, AP, Tunisia, busta 14/8. בדיווחו הארוך, המשתרע על פני שנים-עשר עמודים, ציין סילימבאני בין השאר, כי 'לא פחות מאלפיים איטלקים ארים מועסקים בעסקים של יהודים, איטלקים ותוניסאים'. אם עסקים אלה ייסגרו, או יועברו לידי צרפתים, 'יפוטרו איטלקים 'ארים' אלה ויבואו במקומם צרפתים.

78 ASMAE, AP, Tunisia, busta 14/8

(Blasco Lanza d'Ajeta), לצירות איטליה בברן, מסר לה את השגותיו של סלימבאני (בנוסח מקוצר ומתורגם שוב לאיטלקית), וביקש להעבירן לידי השלטונות הצרפתיים בתוניסיה באמצעות המחלקה המדינית של הממשלה הפדראלית⁷⁹. תשובת הצרפתים לא נשתמרה. אך מאחד המברקים של סלימבאני למשרד החוץ למדים, כי האדמירל אסטבה הודיע לקונסול השוויצרי, ששייב לפניית האיטלקים לאחר שובו מביקור בווישי, לשם עמד לנסוע להתייעצות ראשונה עם הממשלה החדשה שקמה בראשות פ' לאוואל⁸⁰.

בינתיים החלו להתפרסם בתוניסיה הצווים, שבאו להסדיר את ביצוע שני החוקים מיום 12 במארס 1942. ב־30 במארס נתפרסם צו בעניין עורכי הדין⁸¹, ב־30 באפריל שני חוקים בדבר הפקעת הרכוש⁸², ובימים 12 ו־18 במאי שלושה צווים, שדנו בהגבלות בענפי כלכלה שונים, כגון ביטוח, בורסה ובנקאות⁸³. לעניין עורכי הדין היתה תגובתו של סלימבאני מעניינת לעצמה, אך במיוחד בשל הפרטים שמסר על חלקם של יהודים במקצוע זה. לדבריו היו בפרוטקטוראט בסך הכל שתי רשימות מאושרות של עורכי דין: אחת ליד בית המשפט של תוניס ואחת בסוס. בתוניס היו רשומים 316 עורכי דין, 211 מהם 'בני הגזע היהודי'. בעלי האזרחות האיטלקית היו שלושה־עשר, 'רק חמישה מהם בני הגזע הארי'. בתוך שאר השמונה, זכו שניים ב'פטור' על פי חוקת הגזע האיטלקית⁸⁴. בעיר סוס היו רשומים 28 עורכי דין, שלושה־עשר מהם יהודים. בעיר זו היה רק עורך דין אחד בעל אזרחות איטלקית, 'הוא מן הגזע היהודי'. על סמך נתונים אלה הביע סלימבאני את הדעה, כי אין הצו בעניין עורכי הדין פוגע פגיעה של ממש באינטרסים האיטלקים, וכי הפעם אפשר להסתפק בתביעה, ששני היהודים שזכו ב'פטור' לפי החוק האיטלקי יורשו לעסוק במקצועם גם להבא. מה גם, הוסיף סלימבאני, שמלבד שניים אלה 'אין לשאר

79 שם.

80 דו"ח מאת הקונסול סלימבאני אל משרד החוץ, 27 במאי 1942 (ASMAE, AP, Tunisia, busta 14/8). אסטבה נסע לווישי ב־26 במאי. סלימבאני דיווח, אולי בשמץ של גוזמה, ש'הדיון בבעיה היהודית' עומד בראש הנושאים שהיה בדעתו להעלות.

81 *Journal Officiel Tunisien*, 31 Mars 1942 – 'Réglementation, en ce qui concerne les Juifs, de la profession d'avocat en Tunisie' (Arrêté). הצו קובע, כי מספר עורכי הדין היהודים לא יעלה על חמישה אחוזים ממספר עמיתיהם הלא־יהודים (היינו, בעיר תוניס, חמישה אחוזים מ־105), ובאופן יוצא מן הכלל, עד ה־1 בינואר 1945, חמישה אחוזים מכלל ציבור עורכי הדין הרשומים ביום הצו (היינו, בעיר תוניס, חמישה אחוזים מ־316). צו קודם בעניין עורכי הדין ניתן ב־9 באוקטובר 1941.

82 *Journal Officiel Tunisien*, 2 Mai 1942 – 'Réglementation de l'accès des Juifs à la propriété foncière' (Décret); 'Interdiction aux Juifs d'acquérir des fonds de commerce sans autorisation' (Décret).

83 *Journal Officiel Tunisien*, 19 Mai 1942. תחילת תוקפן של ההגבלות בענף הביטוח נקבעה ל־1 ביולי 1942, ובענפי הבורסה והבנקאות ל־1 ביוני 1942.

84 עורך הדין ג' מורפורגו (Giuseppe Morpurgo) ועורך הדין ק' פריינטה (Carlo Pariente). שניהם הצטיינו במהלך שירותם בצבא האיטלקי במלחמת עולם הראשונה.

עורכי הדין האיטלקים בני הגזע היהודי זכויות פוליטיות כלשהן, וקצתם אף נמנים עם אויבינו הגלויים.⁸⁵

באור אחר לחלוטין ראו השלטונות האיטלקיים ברומא ונציגיהם בתוניסיה את שאר הצווים שנתפרסמו, ושהיה בהם לדעתם כדי לגרום לנישול אזרחיהם ה'לא ארים' מהעמדות שתפסו ומרכושם, וכל זאת לטובת אזרחים צרפתים. הפעם הגיעו האיטלקים לכלל מסקנה, שאין די בטיפול השגרתי, שנעשה עד אז באמצעות הנציגויות הקונסולאריות השוויצריות (בעניין יהודי מארוקו – באמצעות נציגויות פורטוגאל). הם החליטו שלצד טיפול זה, שלא ייפסק, ייעשו צעדים דיפלומטיים ישירים אצל שלטונות וישי, כדי להעמידם על חומרת הבעיה וכדי לתבוע מהם שהצעדים המתוכננים נגד היהודים לא יוצאו אל הפועל, או לפחות יידחה ביצועם למועד אחר (למעשה – עד לאחר שייקבע סופית גורלה המדיני של תוניסיה). הוראות ברוח זו, מפורטות ומנומקות היטב, יצאו בחתימת שר החוץ עצמו, ג' צ'יאנו, ביום 28 במאי 1942, אל שגרירות איטליה בפאריס, כדי שזו תפעל אצל השלטונות הצרפתיים באמצעות נציגה בווישי, הציר ו' זופי.⁸⁶ במרכז פנייתו של צ'יאנו עמדה שאלת יהודי תוניסיה (או, ליתר דיוק, שאלת היהודים האיטלקים בתוניסיה), ולכן היא מסתמכת באריכות על דיווחיו של סלימבאני, ובמיוחד על הדיווח מיום 26 במארס, ועל טיעונו המשפטי והפוליטיים. אולם בסוף המברק מציין צ'יאנו, שתביעות אלה כוחן יפה גם לגבי יהודי מארוקו (שבה, כפי שנודע לו, כבר פוטר עורך דין יהודי בעל אזרחות איטלקית, מורנו שמו) ו'צרפת החופשית', היא דרום צרפת שבתחום ממשלת וישי. 'מכל זאת עולה', מסיים צ'יאנו, 'שיש להפנות את תשומת הלב של ממשלת צרפת אל הנושא בלשון תקיפה, שלא תותיר שמץ של ספק ברצוננו האיתן להגן על האינטרסים האיטלקיים בתוניסיה ולמנוע פגיעה במעמדנו במסווה של נקיטת צעדים בעלי אופי גזעי'.⁸⁷ האיטלקים החליטו איפוא לטפל בנושא

85 דו"ח מאת הקונסול סלימבאני אל משרד החוץ, 23 באפריל 1942 (ASMAE, AP, Tunisia, busta 14). בתחילת יוני התפרסמו הרשימות של עורכי הדין היהודים שהורשו לעסוק במקצועם. הללו כללו את שמותיהם של שבעה-עשר עורכי דין (ארבעה-עשר מתוניהם, שניים מסוס ואחד מספאקס), שהיוו חמישה אחוזים מכלל ציבור עורכי הדין בתוניסיה (344 איש). נוסף על אלה הורשו להמשיך במקצועם שלושה-עשר יהודים בשל 'זכויותיהם המיוחדות במקצוע'. כולם היו מתוניהם, וביניהם היו שלושה בעלי אזרחות איטלקית – ג' מורפורגו, ק' פריינטה וג' שלום.

86 הורון Vittorio Zoppi שימש ציר איטליה בווישי מ-16 בפברואר 1942 עד 31 במאי 1943. היה לו חלק נכבד בפעולה למען הצלת היהודים שבאיזור הכיבוש האיטלקי בדרום צרפת (לאחר 10 בנובמבר 1942). מבכירי הדיפלומטים האיטלקים, לאחר המלחמה היה שגריר איטליה בלונדון ומזכיר כללי של משרד החוץ (היינו, מנכ"ל המשרד). ראה עליו: E. Terracini, 'Vittorio Zoppi, ambasciatore piemontese', *L'Osservatore Politico Letterario*, XXI, 4 (1975), pp. 61–68.

87 ASMAE, AP, Tunisia, busta 14/8. המילים 'צעדים בעלי אופי גזעי', נאמרו על דרך החיוב. היינו, למרות היותם חלק ממדיניות הגזע, שהננו מחייבים אותה כשלעצמה. פניית האיטלקים לממשלת וישי נזכרת בקצרה גם ב'דיעון הדו-שבועי' הסודי של ה'צ'יאפ' מסוף מאי 1942 (CIAF, (Notiziario Quindicinale, n.36, p. 46.

במלוא התנופה והתקיפות. עם זאת, דאגו להכין לעצמם גם קו נסיגה מתביעותיהם הראשונות, שהרחיקו-לכת ביותר, למקרה שהללו לא יתקבלו בשום אופן על דעת ממשלת וישי. ואמנם, באותו מברק מיום 28 במארס הודיע צ'יאנו לשגרירות בפאריס, כי בשלב שני יהיה המשרד נכון לדון בפיתרון שיהיה מבוסס על מינוי אפוטורופסים מקרב 'איטלקים ארים' על רכוש היהודים בעלי אזרחות איטלקית, אך זאת, בתנאי שבכל מקרה ייתמנו אפוטורופסים אלה לפי המלצת הקונסוליה ולפי שיקול דעתה בלבד.

ב־4 ביוני 1942 אישר שגריר איטליה בפאריס, ג' בוטי (Gino Buti), את קבלת ההוראות החדשות, וב־13 ביוני דיווח על הפגישה הראשונה, שהתקיימה בין זופי לבין הממונה על העניינים הפוליטיים במשרד החוץ של ממשלת וישי, לאגארד (Lagarde) שמו. לאגארד כבר ידע על הבעיה לפרטיה, שכן היא נידונה באריכות, לדבריו, ימים אחדים לפני כן עם האדמירל אסטבה, בעת ביקורו בווישי. אסטבה טען, שאם ייענו תביעות האיטלקים לא יהיה מנוס, מטעמים של מדיניות פנים-תוניסאית, מלבטל את החוק מ־12 במארס מכל וכול, שהרי אי אפשר יהיה להוציאו אל הפועל רק לגבי היהודים התוניסאים והצרפתים, תוך אפלייה לטובה של היהודים האיטלקים. וביטול החוק בתוניסיה, הוסיף לאגארד, 'יהיה פירוש, לגבי ממשלת צרפת, ויתור על המדיניות האנטי-יהודית, שהתחילה בה זה עתה ושהיא עושה לביצועה. בכך היא עלולה להעלות את חמתה של גרמניה, שאינה פוסקת מלנזוף בצרפת על שאינה מנהלת מדיניות זו במרץ הדרוש'. משעמד זופי על דעתו, תוך שימת הדגש על התביעה שלא יוצא אל הפועל החוק בדבר הפקעת הרכוש, השיב לאגארד, כי ימסור את הדברים ללאוואל. בשלב זה נמנע זופי מלהעלות את ההצעה השנייה, שהאיטלקים היו נכונים להסכים לה כמוצא אחרון, היינו, שהאפוטורופסים על הרכוש המופקע ייתמנו מקרב אזרחיהם ה'ארים'⁸⁸. אולם על הסדר מסוג זה כבר דובר בין זופי ללאגארד ביחס ליהודים בעלי אזרחות איטלקית שבתחום ממשלת וישי, והוא גם היה נהוג מכבר, במידה זו או אחרת, באיזור הכבוש בידי הגרמנים⁸⁹. ניתן אפוא לצפות שהצעה ברוח זו תועלה לדיון, במוקדם או במאוחר, גם לגבי יהודי תוניסיה. ואמנם בפגישה השנייה בין שני הדיפלומטים העלה אותה לאגארד, והגדיר אותה כ'פורמולה' טובה, שלא תמנע מן הצרפתים להוציא אל הפועל את החוקים גם לגבי יהודים בעלי אזרחות איטלקית, ויחד עם זאת תאפשר לאיטלקים להגן על האינטרסים שלהם. זופי לא דחה את ההצעה על הסף – שכן ידע, כי בתנאים מסוימים היא עשויה להתקבל על דעת המשרד – אך הדגיש, שניתן יהיה לדון בה אך ורק אם יהיה ברור לחלוטין, שהאפוטורופסים על רכוש היהודים יהיו כאלה שהקונסוליה האיטלקית לבדה תבחר בהם. אין האיטלקים נכונים לדון בהצעה החלקית, שלאגארד רמז עליה באחת מפגישותיהם הקודמות, שעה שדנו ביהודי 'צרפת החופשית', ולפיה ייתמנו 'משקיפים' איטלקים לצד האפוטורופסים הצרפתים. בכך נסתיימה הפגישה השנייה בין שני

הדיפלומטים, תוך הבנה, שהמשא-ומתן יימשך לאחר שהדברים שנידונו יובאו לידיעת שני שרי החוץ ויתקבלו הערותיהם. כך לפחות הבין זופי את הסיכום, ועל כך דיווח ב־10 ביולי 1942 השגריר בוטי לצי'אנו⁹⁰. אך לא כך הבינו כפי הנראה הצרפתים, ולהפתעת הכול, כעבור שלושה שבועות לערך, הודיע לאגארד לזופי, שממשלתו 'קיבלה את בקשת האיטלקים', והורתה למושל הכללי בתוניס לדאוג שהאפוטרופסים על רכוש היהודים בעלי אזרחות איטלקית ייתמנו מקרב 'איטלקים ארים'. יתר על כן, כבר ניתנו למושל הוראות לבוא בדברים עם קונסול שווייץ בתוניס כדי לבחור 'בעצה אחת' את האפוטרופסים⁹¹. לא היה מקום לספק: הצרפתים ניסו להוליך שולל את בני שיחם ולהעמידם בפני עובדה מוגמרת. אין די בכך שזו לא היתה 'בקשת האיטלקים', אלא שממשלת וישי החליטה 'לקבלה' תוך מתן פירוש שרוקן אותה מכל תוכן ושעמד בניגוד גמור לרצונם המוצהר של האיטלקים. על כך צפויה היתה כמובן תגובתם לבוא.

ז

בעוד המשא-ומתן מתנהל בכבדות בין רומא, פאריס ווישי, עלה מאחורי הקלעים גורם חדש, שלא נודע כי התערב עד אז בעניין יהודי תוניסיה – הגורם הגרמני. מלכתחילה צריכים היו האיטלקים להבין, שבשעה שהוציאו את הטיפול בנושא מן האפיקים הפריפריים השקטים של הקונסוליות בתוניס ושל המחלקה המדינית של הממשלה הפדרלית בברן, והעמידוהו על פסים של לחץ דיפלומטי ישיר על ממשלת וישי, לא יוכל הנושא להישאר בגדר סוד ואף לא בגדר עניין פנימי בין שתי המדינות, ולא יוכל שלא לעורר את עניינם של הגרמנים. מה גם שלממשלת וישי היו כמה סיבות טובות לגרום להתערבות זו, שבה ציפתה מן הסתם כי תזכה במלוא תמיכת הגרמנים. אולי יעלה בידה, בעזרתם, להנחיל לאיטלקים תבוסה דיפלומטית קטנה, שתעמיד אותם על מקומם ותלמד אותם לקח, שלא להתערב בעתיד בענייניה הפנימיים, ובענייניה בצפון אפריקה בכלל זה. אפשר שהאיטלקים לא ראו מראש התפתחות זו, ואולי העריכו כי הנושא חשוב להם דיו כדי שיהיו נכונים להסתכן בהתמודדות עליו, במקרה הצורך, גם עם בעלי בריתם. כך או אחרת, ההתערבות באה ימים אחדים בלבד אחרי הפגישה הראשונה בין זופי ללאגארד. מסתבר שלאיטלקים היו טענות רבות על האופן שבו נהגו הצרפתים באזרחיהם הלא-יהודים, הן באיזור הכבוש והן בתחום שלטונה של ממשלת וישי, בצרפת ובצפון אפריקה⁹². מאז חתימת הסכם שביתת הנשק התנהלו על כך דיונים ארוכים בדרגים

90 שם. אין בוטי מוכיר באיזה תאריך נתקיימה הפגישה השנייה בין זופי ללאגארד.

91 מאת השגריר בוטי אל משרד החוץ, 31 ביולי 1942 (ASMAE, AP, Tunisia, busta 14/8).

המילים 'בעצה אחת' (di comune intesa) מודגשות במקור.

92 במה שנוגע לתוניסיה, ראה בין השאר: R.S. Rainero, 'Gli accordi di Torino tra la Cif e il governo di Pétain sulla Tunisia (Natale 1941)', in: J.B. Duroselle – E. Serra (eds.), *Italia e Francia (1939–1945)*, Milano 1984, I, pp. 228–244.

דיפלומטיים שונים, ועל כך דיווח יושב ראש ועדת שביתת הנשק, הגנרל ואקה מאג'יוליני, בשיחותיו עם מוסוליני מן הימים 31 במארס ו-27 ביוני 1942. בחודש יוני נועדו בפריז ריכשהאפן ראשי שתי ועדות שביתת הנשק, האיטלקית והגרמנית, ובמהלך השיחות נידונו גם תלונות אלה. באותו מעמד הוחלט, כי המזכיר הכללי של ה'צ'י'אפ', הגנרל גליך, ייצא לפאריס כדי לתאם עם השלטונות הגרמניים במקום את פרטי המדיניות המשותפת, שתוצג בצורה אולטימטיבית בפני שלטונות וישי (כאמור – בנושא הגנת האזרחים האיטלקים והגרמנים, בלא כל קשר ליהודים). גליך נועד ארוכות, ב-3 וב-4 ביולי, עם השגריר אבץ (O. Abetz), עם הקולונל בוהם (Böhme), איש ועדת שביתת הנשק הגרמנית-צרפתית, ועם הברון דוקטור פון ולק (von Welck), נציג משרד החוץ הגרמני באותה ועדה. מכמה סיבות היו עמדות הפתיחה של שני הצדדים שונות, ובסעיפים אחדים אפילו סותרות. לבסוף הכריע השגריר אבץ, כשביום השני של הדיונים הודיע להפתעת עמיתו, שהוא מקבל את עמדת האיטלקים בלא שום הסתייגות, ואף הצביע על צעדי לחץ שאפשר יהיה לנקוט בהם נגד ממשלת וישי, אם זו לא תשתף פעולה בביצוע המדיניות המוסכמת על שתי מעצמות 'הציר'. וכך דיווח גליך:

לאחר סיום הדיונים רמז לי השגריר אבץ, שברצונו לנצל את ההזדמנות כדי לשוחח עמי על נושא אחר. כוונתו לתחיקה האנטישמית הצרפתית שנתפרסמה לא מכבר, והכוללת שורת צעדים כלכליים וכספיים, המכוונים להוציא את היהודים אחת ולתמיד ממרחב המחיה האירופי.⁹³ מסיבות אלה ממשלת הרייך רואה באהדה רבה תחיקה זו, העשויה אף להועיל ל'ציר', בכך שתפריד בין צרפת לבין העולם היהודי. היה רצוי אפוא, שממשלת איטליה תוותר על התנגדותה, שתחיקה זו תוצא אל הפועל במלואה לגבי האזרחים האיטלקים בני הגזע היהודי היושבים בצפון אפריקה הצרפתי, ובמיוחד בתוניסיה.

הרמז שבדברי השגריר לא היה דק במיוחד, וכך גם העוקץ שבו, שעה שהזכיר את תוניסיה כחלק מ'צפון אפריקה הצרפתי'. לא נותר לגליך אלא להשיב, כי הנושא איננו מתחום סמכותה של ה'צ'י'אפ', וכל מה שידוע לו, הוא שהממשלה האיטלקית איתנה בדעתה להגן על רכושם של האיטלקים היושבים בתוניסיה, 'שחייבת להיות איטלקית'⁹⁴, ולמנוע שבאמצעות תחיקת הגזע יימסר רכוש זה לידי הצרפתים. על כך העיר אבץ, שניתן להשיג את המטרה על ידי מסירת הניהול על רכוש זה לידי 'איטלקים ארים', מבלי לעכב בגללו את ביצוע התחיקה על כל היבטיה. בכך נסתיימה השיחה. עוד באותו יום, ה-4 ביולי, נפגשו שני השגרירים, אבץ ובוטי. אבץ לא חזר לעניין החוקים נגד יהודי תוניסיה והסתפק בהודעה, כי 'הוא דוחה את הדיון בנושא זה למועד אחר'⁹⁵. עם זאת דיווח בו ביום

⁹³ 'Si tratta della recente legislazione antisemita francese, contenente una serie di misure economiche e finanziarie dirette ad espellere definitivamente gli ebrei dallo spazio vitale europeo' (בדו"ח הנזכר להלן, הערה 95).

⁹⁴ מודגש במקור.

⁹⁵ הגנרל גליך אל יושב-ראש ועדת שביתת הנשק, הגנרל ואקה מאג'יוליני, 4 ביולי 1943 (ASSME), 9–10 pp. (CIAF, racc. 3/3, doc. 76).

על שיחותיו למשרד החוץ⁹⁶. עיקרי דבריו צוטטו בתזכיר מיום 24 ביולי 1942, שחיבר מ' לותר, מבכירי הפקידים של המשרד ואחד המומחים ל'בעיה היהודית', תוך הדגשת הערתו העוקצנית של אבץ: 'יהיה זה מעניינה של המדיניות הקולוניאלית האיטלקית, שבתונים ובאלג'יר לא יופיעו הצרפתים כרודפי היהודים והאיטלקים כמגנים עליהם'⁹⁷. כפי הנראה התיימר הכותב להכיר את הלכי הרוח שרווחו בקרב האוכלוסייה הערבית בצפון אפריקה, לא פחות מאשר את הנושאים 'היהודיים' שהיה מופקד עליהם!

בתוניסיה עצמה לא חלו בינתיים שינויים של ממש. האדמירל אסטבה אמנם חזר בתחילת יוני מביקורו בווישי, אך גם כעבור חודש ימים לא מילא את הבטחתו, ולא השיב להשגות שהעלה סלימבאני ב־26 במארס (שנמסרו לו, כפי הנראה, בסוף חודש אפריל, באמצעות הקונסוליה השוויצרית) על שני החוקים מ־12 במארס 1942. ב־30 במאי, ב־2 ביוני וב־19 בו נתפרסמו אמנם צווים נוספים בעניין הגבלת עיסוקם ופעילותם הכלכלית של יהודים, אבל תחילת החלתם נקבעה למועד מאוחר יותר – כעבור חודש או חודשים אחדים. בעניין הרופאים היהודים, לעומת זאת, לא נתפרסם צו נוסף כלשהו (הצו הראשון, מ־16 באוקטובר 1941, כבר לא תאם את הוראות החוק החדשות), והאיטלקים עמדו בתוקף על כך, שלא יתחדש דבר ביחס אליהם, כל עוד לא נמצא פיתרון שיניח את דעתם לבעיית זכויות אזרחיהם בכללותה⁹⁸. ייתכן שהתנגדות זו היא שגרמה לעיכוב הוצאתם של צווים נוספים ביחס לכלל ציבור הרופאים היהודים, והם לא נפגעו כלל עד גמר שלטון ממשלת וישי בתוניסיה.

ימי האביב של שנת 1942 היו ימים של הצלחות גדולות לאיטלקים ושל תקוות ואשליות שלא היו כמותן מאז נכנסה ארצם למלחמה. כוחות 'הציר' חזרו וכבשו את כל קירנאיקה, נכנסו לתוך מצרים ואיימו מקרוב על עמק הנילוס. ב־2 ביולי 1942 הגיעו עד אל־עלמיין, ומשם עתיד היה לצאת מסע הניצחון לתעלת סואץ. בימים גורליים אלה, שעה שעתיד המזרח התיכון כולו עמד על כף המאזניים ושאיפות האיטלקים להגמוניה על האזור עמדו להתגשם, התרופף במשהו המתח סביב צעדיה של ממשלת וישי בתוניסיה, והטיפול בעניין יהודי ארץ זו נדחק הצדה, או לפחות נתעכב לזמן מה. הקפאת המערכה הצבאית בלב המדבר מזה, וקבלת הידיעה מפאריס, מיום 31 ביולי, על אודות ההוראות החד־צדדיות שממשלת וישי שיגרה לממשל בתוניסיה מזה, עוררו את המערכה הדיפלומטית מתרדמתה.

96 מאת השגריר אבץ אל משרד החוץ הגרמני, 4 ביולי 1942 (Doc. NG 133), צילום בארכיון 'יד ושם', ירושלים, (JM 2013).

97 United Restitution Organization (URO), *Judenverfolgung in Italien, den italienisch besetzten Gebieten und in Nordafrika. Dokumentensammlung*, Frankfurt a.M. 1962, pp. 58–59 (Doc. NG 5094) מ' לותר (Martin Luther) הודח מתפקידו בראשית אפריל 1943 והושם במאסר.

98 ראה מברקו של ד'אייטה לסלימבאני מיום 16 ביוני 1942, ותשובתו של סלימבאני מיום 1 ביולי 1942 (ASMAE, AP, Tunisia, busta 14/8).

ב-9 באוגוסט 1942 יצאו מרומא לשגרירות איטליה בפאריס שני מברקים בחתימת צ'יאנו: אחד, על נושא 'היהודים האיטלקים בצרפת, בתוניסיה ובמארוקו', נשלח בתשובה למברקי השגרירות מן הימים 13 ביוני ו-10 ביולי, ונכתב כפי הנראה לפני שנודע לצ'יאנו על החלטת הצרפתים בדבר מינוי אפוטרופסים 'איטלקים ארים' על רכוש היהודים. השני, מנוסח בלשון תקיפה ביותר, נשלח בתשובה למברק מיום 31 ביולי ודן בהחלטת הצרפתים, תוך שהוא דוחה אותה מכל וכול⁹⁹.

במברקו הראשון דן צ'יאנו לראשונה באפשרות של התערבות גרמנית. אין שחר לדעתו לטענת הצרפתים, שאי החלת חוקי הגזע על יהודים בעלי אזרחות איטלקית עשויה לעורר צעדי מחאה מצד הגרמנים¹⁰⁰. השלטונות הגרמניים עצמם נוהגים לפי עיקרון זה בארצות הכבושות בידיהם: בצפון צרפת היהודים האיטלקים פטורים מלשאת את 'הסימן' (הכוכב הצהוב); ובשאלוניקי, שעה שנצטוו היהודים להתייצב 'בפני השלטונות היווניים', כדי לגייסם לעבודת הכפייה¹⁰¹, שוחררו היהודים האיטלקים מחובה זו. אמנם בצפון צרפת נתנה הנציגות הדיפלומטית האיטלקית את הסכמתה להפקעת הרכוש של היהודים האיטלקים, בתנאי שניהולו יימסר לידי 'איטלקים ארים', אך אין המצב שם דומה למצב בתוניסיה. לאיטלקים בתוניסיה אינטרסים פוליטיים והיסטוריים מיוחדים במינם, ולמושבה האיטלקית בתוניסיה זכויות מיוחדות, המעוגנות בהסכמים בינלאומיים שונים. אין מקום איפוא לשום פשרה בתביעה, שבתוניסיה לא יוטלו הגבלות כלשהן על יהודים בעלי אזרחות איטלקית, ואין לקבל לפי שעה את הצעתו של לאגארד בדבר מינוי אפוטרופסים איטלקים. מה גם, הוסיף צ'יאנו לידיעת בן שיחו בלבד, 'שיהיה לנו מאוד קשה למצוא מיד בתוניסיה אזרחים איטלקים ארים, שיהיו להם הכישורים הדרושים כדי לנהל את מפעלי המסחר והתעשייה שיופקעו, וברמת הרווחיות וההצלחה הנוכחית'.

חלה איפוא הקשחה ברורה בעמדת משרד החוץ, שלמעשה נסוג אף מן הנכונות המסויגת, שהביע במברקו מיום 28 במאי 1942, לקבל את הפיתרון של אפוטרופסים 'איטלקים ארים' כמוצא אחרון, בתנאים מסוימים וקבועים מראש. לנסיגה זו תרמו בוודאי דיווחיו הרבים והמפורטים של הקונסול סילימבאני, שהתנגד בתוקף לאותה פשרה, הן משום שראה אותה כבלתי מעשית, הן משום שחשש שאינה אלא מעשה הטעיה של

99 שם. כמובן איננו יודעים מי ניסח בפועל מברקים אלה, שיצאו בחתימת שר החוץ. אפשר היה זה ראש לשכתו, ד'אייטה, אפשר ויטטי, שמן ה-7 בינואר 1942 היה מנהל 'האגף לענייני אירופה והים התיכון' (ראה לעיל, הערה 59). ואפשר – ויש רגליים לדבר – שהיה זה דוקא ל' וידו (Luigi Vidau), שהיה עד תחילת ינואר סגן מנהל האגף הנ"ל, ונתמנה ב-17 בינואר למנהל 'האגף לעניינים כלליים' (AG) במקומו של ויטטי. מכל מקום, שלושת האישים הללו – ד'אייטה, ויטטי ווידו – היו ברומא העושים העיקריים למען יהודי תוניסיה (וגם למען יהודי צרפת).

100 טענת הצרפתים לדיוקה היתה, שאי החלת החוקים על היהודים האיטלקים יערער את מדיניותם האנטישמית בכללה, וערער זה הוא שיעורר את צעדי המחאה של הגרמנים.

101 הצו, שניתן ב-11 ביולי 1942, היה פרי יוזמה משותפת של המפקדה הגרמנית במקום והמושל היווני של מקדוניה. ראה על כך במאמרי: 'יהודי יוון בתקופת השואה (1941–1943)', ילקוט מורשת, לא

(1981), עמ' 10–11.

השלטונות הצרפתיים, שכל כוונתם לפגוע בסופו של דבר במושבה האיטלקית. נקלאיפוא לשער מה גדולה היתה האכזבה כאשר נודע, באותו יום ה-9 באוגוסט, כי שלטונות וישי העמידו את האיטלקים בפני עובדה מוגמרת, או לפחות ניסו לעשות זאת, וכבר נתנו הוראה לנציגיהם בתוניסיה לבצע את הצעת הפשרה, ומה גם לפי פירוש משלהם, שכלל לא דובר בו. על כך השיב צ'יאנו בקצרה: הוא ביקש מן השגריר בוטי להודיע לשלטונות וישי, כי משרד החוץ האיטלקי דוחה את ההודעה הצרפתית מכל וכול, ותובע שלא יעשו צעדים כלשהם בעניין היהודים האיטלקים בתוניסיה ורכושם כל עוד לא יתחדש המשאומתן ולא ימצא פיתרון שיהיה מוסכם על שני הצדדים. כעבור ימים אחדים, ב-17 באוגוסט, חזר ראש לשכתו של צ'יאנו, המרקיו ד'אייטה, לנושא, ובמברק ארוך ומפורט אל השגריר בוטי, עמד בהרחבה על הנימוקים הפוליטיים והמשפטיים המצדיקים את עמדת המשרד. 'יש הכרח להשתמש בכל הנימוקים', מסיים ד'אייטה, 'כדי להגן על אופיה האיטלקי של תוניסיה, שאחד ממבצריו הוא לעת עתה מצבם של היהודים'.¹⁰²

גם צ'יאנו וגם ד'אייטה דחו איפוא כלאחר יד, במברקיהם אל השגריר בוטי בפאריס, את האפשרות של התערבות הגרמנים. אך אלה היו טיעונים כלפי חוץ, שהועלו כדי להשתמש בהם במשאומתן עם הצרפתים. בינם לבין עצמם ספק אם אנשי משרד החוץ האיטלקי הקלו ראש במשקלה של התערבות זו, אם תבוא. ודבריו של השגריר אבץ אל הגנרל גליך – אם אמנם הגיעו לאוזני אנשי משרד החוץ – לא יכולים היו להותיר ספק בכוונותיהם של בעלי בריתם. מכיוון שכך החליטו האיטלקים, כי עדיף שיטילו את היוזמה לידיהם ויפנו הם אל משרד החוץ הגרמני כדי לבקש את התערבותו בעניין – כמובן לכיוון הרצוי להם. ואמנם, ב-28 באוגוסט 1942 נשלח תזכיר מפורט בנידון אל שגריר איטליה בברלין, ד' אלפייירי (Dino Alfieri), והוא הגישו ב-2 בספטמבר אל מזכיר המדינה, א' וייצקר (Ernst von Weizsäcker).¹⁰³

התזכיר דן בביצוע חוקי הגזע הצרפתיים בצפון אפריקה בכלל ובתוניסיה בפרט. הוא מצביע על הנוק העלול להיגרם בעטיים לאינטרסים האיטלקיים בארצות אלה, ועומד על הבעיה המיוחדת של כחמשת אלפים 'בני הגזע היהודי' ממוצא איטלקי היושבים בתוניסיה: אם הללו ינושלו מרכושם עלול האיוון העדין בין שתי המושבות האירופיות, שנוצר במקום במרוצת השנים, להיפגע קשות, ורק הצרפתים ייצאו נשכרים מכך; ממשלת איטליה פנתה בנידון אל שלטונות וישי, וטענה שצעדים אלה עומדים בניגוד למשפט הבינלאומי ולהסכמים שבין שתי המדינות, ותבעה שלא יוצאו אל הפועל לגבי אזורחיה, אך שלטונות וישי השיבו, כי הם חייבים לבצעם בהקדם 'בגלל לחצה של ממשלת גרמניה', התובעת שחוקי הגזע יבוצעו בצפון אפריקה ללא דיחוי; לאור העניין שיש

102 '...la necessità di adoperare tutti gli argomenti a difesa dell'italianità della Tunisia di cui uno dei caposaldi è per il momento la situazione degli ebrei' הקשחת העמדה של משרד

החוץ זכתה לדברי שבח ותמיכה מאת הקונסול סילימבאני. ראה בעיקר מברקו מיום 19 באוגוסט

(ASMAE, AP, Tunisia, busta 14/8) 1942

URO (לעיל, הערה 97), עמ' 72-73.

לממשלת איטליה בהצלחת משאומתן זה, מתבקשת ממשלת גרמניה להורות לנציגיה שלא יתייחסו אל ביצוע חוקי הגזע בצפון אפריקה כאל עניין דחוף, ובמידת האפשר יפעלו כדי שהוצאתם אל הפועל בתוניסיה תידחה.

התיעוד שנשתמר איננו מאפשר לעמוד על הרגשות שהתעוררו בלב הדיפלומטים הגרמנים, שעה שנתבקשו לפעולה בלתי שגרתית כל כך לדידם. מכל מקום, בו ביום העביר וייצוקר את התזכיר לטיפולו של מ' לותר. הלה ראה לנכון להתקשר עם השגריר אבץ בפאריס, הן כדי לקבל את חוות דעתו (שהרי ידע, שכבר שוחח בנושא זה עם גליך ועם בוטי), הן כדי להיוודע אם אמנם הפעילו גורמים גרמניים לחצים על ממשלת וישי בעניינם של היהודים בעלי אזרחות איטלקית בתוניסיה, דבר שהיה תמוה בעיניו, שכן לדבריו תוניסיה 'איננה טריטוריה צרפתית'¹⁰⁴.

במברקו מיום 12 בספטמבר לא השיב אבץ ישירות לשאלה אחרונה זו. הוא מסר, כי שוחח על הנושא עם לאוואל ועם הממונה על משטרת צרפת, ר' בוסקה (René Bousquet). הללו טענו, כי לאחר שהשלטונות הצרפתיים ציוו על 'אריזאציה' של רכוש היהודים בתוניסיה, 'הציעו יהודים איטלקים את עצמם כקונים'. היינו, לפי גירסה זו, הציעו לנצל את אפלייתם לטובה (שעדיין לא היתה ורק קיוו שתהיה) לקניות פיקטיביות, כדי לשים לאל את מגמות החוק. אבץ ראה תופעות אלה בתומרה והביע את הדעה, שהן עלולות להזיק 'הן לדמותה של איטליה הן לביצוע מדיניות הגזע הנציונאל סוציאליסטית'. לכן ביקש ממשד החוץ להפציר בממשלת איטליה, שלא תתנגד עוד ל'אריזאציה' של רכוש היהודים בתוניסיה, ותמנע מאזרחיה היהודים להופיע כקונים של רכוש היהודים (הלא איטלקים). במקביל, הציע אבץ, יש לתבוע ממשלת וישי, שתאסור על אזרחיה (הלא־יהודים) לקנות רכוש של יהודים איטלקים, ובדרך זו לא תגרום מדיניות ה'אריזאציה' בתוניסיה שום נזק לאינטרסים הכלכליים של איטליה במקום¹⁰⁵.

אבץ, שהוצג לא פעם כאחד המתונים והנאורים מבין הדיפלומטים הגרמנים¹⁰⁶, נקט איפוא עמדה קשוחה ובלתי מתפשרת לחלוטין. ייתכן שבמידה זו או אחרת הושפעה עמדתו מן ההתרחשויות של אותם ימים, שבהם הגיעו רדיפות היהודים לשיאן הן בצרפת הכבושה, החל ב־16 ביולי, והן ב'צרפת החופשית', החל ב־27 באוגוסט. בשעה שהמשטרה הצרפתית ערכה מצוד נרחב ואכזרי ביותר על יהודים, אסרה אותם באלפיהם ומסרה אותם לידי הגרמנים, שעתידים היו לגרשם 'מזרחה', לא היה נוח כפי הנראה לשגריר הגרמני 'הנאור', וכן למשתפי הפעולה עמו, לאוואל ובוסקה, לתת יד לאפליית

104 מברק מיום 7 באוגוסט 1942. שם, עמ' 74–75. וכן: United Restitution Organization (URO), *Dokumente über die Verantwortlichkeit des Reiches für die Judenmassnahmen im besetzten und unbesetzten Frankreich, insbesondere auch in Algerien, Marokko, Tunis*, Frankfurt a.M. 1959, pp. 123–124.

105 URO (לעיל, הערה 97), עמ' 78.

106 הוא עצמו טרח הרבה, אחרי המלחמה, כדי להבליט את 'העמדה המתונה' שהיתה לו ביחס לשאלה היהודית. ראה לדוגמה: O. Abetz, *D'une prison*, Paris 1949, pp. 165–168, 268–279.

יהודים בעלי אזרחות איטלקית לטובה, ויהא זה אפילו במקום צדדי ומרוחק ממרכז החיים הפוליטיים כתוניסיה. אולם בברלין, הרחק מן המאורעות עצמם ומן ההמולה שעלתה מהם, היתה דעתם של פקידי משרד החוץ פנויה לשיקולים מדיניים בעלי היקף יותר רחב, ועל פיהם ראו לנכון לדחות את הצעותיו של השגריר אבץ בפאריס. ב־16 בספטמבר השיב לו לותר, לפי הוראות וייצוקר¹⁰⁷, שבהתחשב בתביעות המדיניות של האיטלקים על עתיד תוניסיה, החליט משרד החוץ לא להתערב במדיניות שהשלטונות הצרפתיים בתוניס מנהלים ביחס ליהודים. הבעיה תבוא על פיתרונה, לדעתו של לותר, במסגרת הצעדיים הכוללים שהאיטלקים ינקטו בעתיד נגד כלל היהודים שבתחומם. עד אז יש להשאיר את הנושא למשא־ומתן ישיר בין הצרפתים לאיטלקים¹⁰⁸. בכך נסתיים חלקם (המוזערי) של הגרמנים בדיונים על גורל יהודי תוניסיה, עד נחיתת כוחות 'הציר' בארץ זו. עד לאותו מועד גם לא נתקיימו דיונים נוספים בנושא זה עם ממשלת וישי (או לפחות לא נשתמרו עליהם ידיעות בכתובים)¹⁰⁹.

להלכה לא השיגה איפוא פעילותם של האיטלקים דבר, שכן במשך כל אותן השנתיים לא ניתנה שום תשובה חיובית מפורשת לתביעותיהם. למעשה הושג יותר ממה שהם עצמם ביקשו, ואולי אף יותר מכפי שהתכוונו, הואיל ורבים מסעיפי התחוקה האנטישמית לא הוצאו אל הפועל ביחס לכלל ציבור היהודים, ולא רק בעלי האזרחות האיטלקית יצאו נשכרים מכך. אמנם לא היתה עמדת האיטלקים הגורם היחיד לכך, אך היא היתה ללא ספק גורם בעל משקל של ממש.

ח

ב־25 בספטמבר 1942 הודיע השגריר אבץ לממונים עליו בברלין, כי הגיעו אליו ידיעות מהימנות ממקורות המקורבים לחוגי הוואטיקן, שלפיהן ארצות הברית ובריטניה מתכננות נחיתת כוחות בהיקף רחב בדאקאר ובצפון אפריקה. פעולה זו, שתבוצע בין אמצע אוקטובר לאמצע נובמבר, תהיה שלב ראשון לקראת נחיתה נוספת בסיציליה, בסרדיניה ובדרום־צרפת¹¹⁰. אמנם לא היה זה אות האזהרה היחיד, שהגיע לברלין בסתיו 1942 על תוכניותיהם האסטרטגיות של האנגלו־אמריקאים, אך היה זה בוודאי אחד המפורטים והמהימנים ביותר. אף על פי כן לא היה בכל אלה כדי לשכנע את ההנהגה הפוליטית הגרמנית, שאמנם עומדות מעצמות 'הציר' בפני סכנה חמורה, ובפני מהלך

Trials of War Criminals before the Nuremberg Military Tribunals, Washington 1949–1953, XIII, p. 253 ('The Green Series')

108 סאביי (לעיל, הערה 44), עמ' 185.

109 בימים 28 באוגוסט – 4 בספטמבר 1942 ביקר האדמירל אסטבה בווישי ונפגש עם פטן, לאוואל, בוסקה ודרלאן, אך אין יודעים אם נידונה שאלת היהודים (CIAF, *Notiziario Quindicinale*, n.). (43, p. 72).

110 יקל (לעיל, הערה 4), עמ' 339; אבץ (לעיל, הערה 4), עמ' 271.

צבאי שעתידי לשנות את מאזן הכוחות בזירת הים התיכון מן היסוד. באמצע אוקטובר דחה היטלר הצעה שהעלה הפיקוד הגרמני העליון, להתיר לממשלת וישי לחזק את מערך כוחותיה בצפון אפריקה מעל למוסכם על פי תנאי שביתת הנשק. טענתו – הנכונה כשלעצמה – היתה, כי צעד זה יעורר את התנגדות האיטלקים.

הנחיתות של הצבא הבריטי במדגסקר¹¹¹ ושל הצבא האמריקאי בליבריה עוררו שוב חששות, הן בווישי והן במטות 'הציר', כאשר לעתידן ולגורלן של ארצות 'הקיסרות' הצרפתית באפריקה. לפיכך יצאו, במחצית השנייה של חודש אוקטובר ובראשית נובמבר, כמה וכמה שליחים, מן הדרגים הצבאיים והפוליטיים הגבוהים ביותר, אל ארצות המגרב, כדי לעמוד על רמת הכוננות של הכוחות הצרפתיים המוצבים שם, וכדי להעלות הצעות לשיפור מצבם והערכתם, אם יהיה צורך בכך. במחצית השנייה של חודש אוקטובר סייר בתוניסיה הגנרל גליך. אולם, אפילו איש צבא ותיק ומנוסה זה, לא הבחין אלא ב'הסתבכויות' העלולות להתעורר בעתיד הקרוב, לאור ההכנות הלוגיסטיות שהאנגלו-אמריקאים עושים באפריקה המשוונית, ובהתאם לכך הציע 'לפקוח עין ולהגביר את הפיקוח, כדי שבשום אופן לא נהיה מופתעים'¹¹². בימים 21–29 באוקטובר סייר בדאקאר, במארוקו ובאלג'יריה האדמירל דרלאן, מפקד הכוחות המזוינים של צרפת והיורש המיועד של המרשל פטן. תפקידו היה לבדוק הן את יעילות מערך ההגנה הצרפתי בארצות אלה, הן את רמת המורל של אנשי הצבא ושל ראשי המינהל במקום ואת נכונותם להילחם, במקרה הצורך, נגד בעלי בריתם לשעבר. במהלך ביקורו נשא דרלאן כמה נאומים בפני חיילי צרפת, וקרא להם 'להשיב על תוקפנות אנגלו-אמריקאית, אם תבוא, כפי שעשו בשנת 1940' (היינו, בימי התקפת הצי הבריטי על דאקאר, ב־23 בספטמבר 1940). לאחר שובו לווישי, מסר האדמירל ב־30 באוקטובר דין-וחשבון מפורט לממשלתו, ולפי מקורות ה'צ'י'אפ', הצביע על 'נחישות ההחלטה' של הצבא ושל המתיישבים הצרפתים בארצות המגרב להתגונן בפני 'כל תוקפן'¹¹³.

בעוד דרלאן מסייר במארוקו, החלה ב־23 באוקטובר המתקפה הבריטית הגדולה באל-עלמיין. אחרי חודשים של תרדמה נתעוררה החזית במדבר המערבי לפעולה, בעוצמה ובהיקף שלא היו כמותם מאז תחילת המלחמה. התפתחות דראמאטית זו לא מנעה משני יושבי הראש של ועדות שביתת הנשק עם צרפת, הגנרל פוגל (Vogl) והגנרל ואקה מאג'וליני, לצאת יחד, יום אחד לאחר מכן, לסיור של שבועיים במארוקו, באלג'יריה

111 ראה ספר זיכרונותיו של מי שהיה מושל האי: A. Annet, *Aux heures troubles de l'Afrique Française, 1939–1943*, Paris 1952

112 מאת הגנרל גליך אל יושב ראש ה'צ'י'אפ' בטורינו, 31 באוקטובר 1942 (ASSME, CIAF, racc.) (56/2 A, pp. 8–9).

113 CIAF, *Notiziario Quindicinale*, n. 46, p. 47. אותם המקורות מזכירים גם דעה אחרת: הכתבת של העיתון *Paris Soir*, גב' פ' הרפורט (Paule Herfort), בשובה מסיור במארוקו, הביעה את הדעה, שאם תהיה נחיתה בארץ זו יקבלו הצבא והאוכלוסייה את האנגלו-אמריקאים בורעות פתוחות, הצבא יצויד בנשק חדיש ויצא להילחם נגד כוחות 'הציר' בצפון אפריקה.

ובתוניסיה. ב־24 באוקטובר נפגשו פוגל ודרלאן ברבאט לשיחה ארוכה: השניים היו תמימי דעים, כי שום התרחשות החורגת מן השגרה איננה באופק הפוליטי או הצבאי של האיזור. הסיוור של שני הגנרלים, פוגל ומאג'ויליני, נמשך כמתוכנן גם לאחר שבתחילת נובמבר החלו להגיע למטות של חילות הים האיטלקי והגרמני הידועות המפורטות הראשונות על ריכוז ללא תקדים של אוניות קרב ואוניות משא בנמל גיברלטאר. לא היה ספק בדבר, שריכוז זה הוא שלב אחרון בהכנות לקראת פעולת נחיתה בהיקף עצום. אולם יעדה של הפעולה נשאר בגדר נעלם¹¹⁴. לבסוף, בליל ה־8 בנובמבר, בעוד הגנרל ואקה מאג'ויליני שוהה בתונים (וממש בשעה שערך נשף פרידה מפואר לרגל סיום ביקורו), החלה נחיתה כוחות בעלות הברית בדאקאר, במארוקו ובאלג'יריה. כעבור קצת למעלה מעשרים וארבע שעות, בבוקרו של ה־9 בנובמבר, נחתו בשדה התעופה אל־אעוינה שליד תונים ראשוני החיילים הגרמנים. אחריהם הגיעו דרך נמלי האוויר והים כוחות נוספים, גרמניים ואיטלקיים, ותוך ימים אחדים היה רוב שטחה המיושב של תוניסיה, וכל עריה החשובות בכלל זה, בידיהם, מבלי שנתקלו בהתנגדות של ממש מצד הכוחות הצרפתיים¹¹⁵.

נחיתת כוחות 'הציר' בתוניסיה לא באה, לפי מדיניותן המוצהרת של ממשלות איטליה וגרמניה, על מנת לכבוש את הארץ מידי הצרפתים, אלא כדי להגן עליה בפני המשך 'התוקפנות' של בעלות הברית. לפיכך נקבע מתחילת המערכה, ששום שינוי לא יחול במעמדה המדיני של הארץ ובסמכויות מוסדותיה, הן הצרפתיים הן המוסלמיים. להלכה נשארו איפוא הביי וממשלתו והמושל הכללי ומינהלו על כנם. למעשה היו מפקדי הצבא הגרמני – הגנרלים נהרינג (עד 8 בדצמבר 1942) ופון ארנים, נציגו של משרד־החוץ – הדיפלומט ר' ראהן¹¹⁶, ואנשי שירותי הביטחון – קצין הס"ס ו' ראוף ועוזריו¹¹⁷, הקובעים

114 על המבוכה ששררה בימים ההם מעידים בין השאר ספרי הזיכרונות של מ' לאנצה, איש השגרירות האיטלקית בברלין, ושל המרשל א' קאוואלרו, רמטכ"ל הצבא האיטלקי: L. Simoni (= M. Lanza), *Berlino – Ambasciata d'Italia 1939–1943*, Roma 1946, p. 285; U. Cavallero, *Comando Supremo*, Rocca S. Casciano 1948, pp. 367–376. לעומת זאת, הזהיר הגנרל גליך ב־7 בנובמבר את מפקד 'הנציגות הכללית' של ה'צ'אפ' בצפון אפריקה, האדמירל סאלצה, שהנחיתה תהיה 'קרוב לוודאי' בצפון אפריקה הצרפתית (ASSME, CIAF, racc. 73/8).

115 כוחות חיל היבשה הצרפתי בתוניסיה, שמנו כ־12,000 איש, נסוגו לפי פקודת מפקדם, הגנרל ברה, לעבר גבול אלג'יריה, והצטרפו ב־20 בנובמבר אל מחנה בעלות הברית G. Barré, *Tunisie* (1942–1943, Paris 1950). כוחות חיל הים בביורט, בפיקוד תת־האדמירל דריין (Derrien), נכנעו ב־12 בנובמבר לאולטימאטום גרמני, ופתחו בדרך זו בסיס רב חשיבות זה בפני הכוחות האיטלקיים, שנחתו בו ב־14 בנובמבר.

116 על פעולתו בתוניסיה ראה בספר זיכרונותיו (לעיל, הערה 4), עמ' 247–273. עזר על ידו א"פ מולהאוזן (Eitel Friedrich Möllhausen).

117 SS-Obersturmbannführer Walther Rauff II/D מחלקת II/D ב'משרד הראשי לביטחון הרייך' (Reichssicherheitshauptamt – RSHA). על פעולתו ראה: J. Robinson – H. Sachs, *The Holocaust. The Nuremberg Evidence*, Jerusalem 1976, nn. 1426, 1998, 2155, 2188. עוזרו הבכיר בתוניסיה היה קצין הס"ס ת' זבקה (SS-Hauptsturmführer Theo Saewewecke). זמן

העיקריים בכל נושא בעל חשיבות הן בתחום הצבאי והן בתחום האזרחי.¹¹⁸ שליטה מעשית זו, שהגרמנים נטלו לעצמם על רוב עמדותיה הפוליטיות ומקורותיה הכלכליים של תוניסיה, היתה למקור דאגה ותרעומת בקרב הדיפלומטים ואנשי הצבא האיטלקים, בתוניסיה עצמה וברומא. וזאת, לא רק משום שכוחותיהם היו שותפים מלאים במערכה הצבאית על הגנת הארץ¹¹⁹, אלא גם ובעיקר בשל המעמד המדיני המיוחד שתבעו לעצמם באיזור, ובתוניסיה בפרט, לאחר סיום המלחמה. גדולה היתה איפוא רגישותם לכל צעד ולכל מעשה שעלולים היו להעמידם בצל, או גרוע מזה להציגם כמעצמה מן המדרגה השנייה, לפי כוחה הצבאי והשפעתה המדינית. אך ניסיונותיהם החוזרים ונשנים לשנות את המצב וליטול לידיהם את ההשפעה על ניהול ענייני המקום לא עלו יפה, ולא זכו אלא לתגובות בעלות אופי הצהרתי בעיקרן.

חודש לאחר תחילת המערכה, ב־11 בדצמבר 1942, הודיע ראש לשכתו של צ'יאנו לשגרירות גרמניה ברומא, בשמו של מוסוליני עצמו, כי ממשלת איטליה מתנגדת בתוקף שייעשה צעד כלשהו העשוי להתפרש כהבטחה או הסכמה למתן עצמאות לתוניסיה בעתיד. על כך השיב פון ריבנטרופ כעבור שלושה ימים, כי ממשלתו מכירה בכך 'שכל החלטה בעלת אופי מדיני הנוגעת לתוניסיה חייבת להתחשב במעמד הבכורה הבלתי מעורער של האיטלקים באיזור', וכי ניתנו הוראות מתאימות לנציג משרד החוץ בתוניסיה, הדיפלומט ר' ראהן, 'לעמוד בקשר הדוק עם הרשויות האיטלקיות הנוגעות בדבר ולהגביל את יוזמותיו האישיות, אם תהיינה כאלה, לזירות אלג'יריה ומארוקן¹²⁰'. איננו יודעים את לשון ההוראות שנשלחו לראהן. אך למעשה, בשטח, לא חל שינוי בדרך התנהגותם של השלטונות הגרמניים וביחסם השתלטני והמזלזל ככול, ולא נתגלתה נטייה

מה היה בתוניסיה גם קצין הס"ס ד"ר ק"ת צייטשל (SS-Sturmabführer Dr. Karl-Theodor Zeitschel), יועץ לענייני היהודים בשגרירות גרמניה בפאריס. ראה דיווחו של סלימבאני מיום 12 בינואר 1943 (ASMAE, AP, Tunisia, busta 16), וכן דיווחו של צייטשל עצמו (L. Poliakov – J. Sabille, *Jews under Italian Occupation*, Paris 1955, pp. 191–192).

118 לאחר נחיתת כוחות 'הציר' הוקמו בתוניסיה, ביוזמתו של ר' ראהן, חמש ועדות (לעניינים כלכליים, להגנה אזרחית, לשירותים מוניציפאליים, לעבודות ציבוריות ולענייני ביטחון כללי), שתפקידן היה לפקח על פעולות המינהל הצרפתי. בכל ועדה היו שלושה חברים, נציגים של האוכלוסייה המקומית (איטלקי, צרפתי ומוסלמי) וכן 'משקיף' גרמני. בארבע הוועדות הראשונות היו 'המשקיפים' קציני צבא, ובחמישית קצין ס"ס. לרשויות האיטלקיות בתוניסיה, הדיפלומטיות או הצבאיות, לא היה חלק בוועדות אלה, שהיו בעלות השפעה רבה ביותר.

119 על חלקם של האיטלקים במערכה הצבאית על תוניסיה, ראה בספר זיכרונותיו של הגנרל מסה, שהיה מ־31 בינואר 1943 מפקד הכוחות האיטלקיים במקום (G. Messe, *La mia armata in Tunisia. Come finì la guerra in Africa*, Milano 1960). הגנרל מסה היה לפני כן מפקד חיל המשלוח האיטלקי בברית המועצות (יולי 1941 – נובמבר 1942).

120 מאת ל' ד'אייטה אל א' ביסמרק, 11 בדצמבר 1942; תשובתו של ביסמרק למשרד החוץ, 14 בדצמבר 1942 (ASMAE, AP, Tunisia, busta 14/1).

לדון עם בעל בריתם בבעיות המדיניות שנתעוררו במקום ולשתף אותו בקבלת החלטות¹²¹.

משהחריפה המחלוקת בין הצדדים, והיחסים בין סלימבאני לראהן נעשו מתוחים יותר ויותר, הוחלט לכנס ברומא ועידה של פקידים ואנשי צבא בכירים איטלקים וגרמנים, כדי 'לדון בכל בעיות תוניסיה'. בוועידה, שנתקיימה בראשותו של הרוזן ויטטי ב־2 בינואר 1943, נידונה שורה ארוכה של נושאים מדיניים ואדמיניסטרטיביים, שעלו מתוך המציאות החדשה שנוצרה בתוניסיה עקב נוכחותם של כוחות 'הציר' והחלטותיו הפתאומית והגלויה לעין של השלטון הצרפתי במקום. בין כל אלה נידונו הקשרים עם הבין, עם הממשל הצרפתי ועם משתפי הפעולה הצרפתים¹²²; מועד העברתה לתוניסיה של 'היחידה המשחררת' הערבית-הגרמנית; פעילותו של המופתי הירושלמי חאג' אמין אל חוסיין ומידת השפעתו על המוסלמים בצפון אפריקה; מעמדו של חביב בורגיבה וכדאיות החזרתו לתוניסיה. הדיונים נמשכו שעות ארוכות. נתקבלו גם כמה החלטות, על פי רוב בנושאים בעלי חשיבות משנית¹²³. לבסוף נתחבר סיכום, שבו נאמר בין השאר, כי 'נידונו כל הבעיות... ונמצאו פתרונות מתאימים ברוח של שיתוף פעולה ידידותי ביותר'¹²⁴. אולם, בין רוב הנושאים שנידונו ושעליהם היתה הסכמה כה מלאה וידידותית, נזכר רק ברמז, בדברי הנציג הגרמני מולהאוזן¹²⁵, מקור החולשה האמיתי של עמדת האיטלקים בתוניסיה (ובאיזור כולו): יעדי מדיניותם לא היו מקובלים על דעת שום חלק מחלקי האוכלוסייה ועל שום גורם מן הגורמים הפוליטיים שפעלו במקום (להוציא את בני המושבה האיטלקית עצמה). התנגדו להם הצרפתים, גם מאנשי דה-גול וגם מאנשי וישי, שהיו מאוחדים בשאיפה לשמור על 'אופיה הצרפתי' של הארץ; המוסלמים, לפחות אלה

121 דיווחיו של סלימבאני מן החודשים נובמבר-דצמבר 1942 גדושים דוגמאות של יחס זה. במיוחד התלונן סלימבאני, שהגרמנים 'נוהגים כלפינו יחס של עליונות' וממעיתים בערכה של התרומה הצבאית האיטלקית (ASMAE, AP, Tunisia, busta 16/1).

122 אחרי נחיתת כוחות 'הציר' הועברו לתוניסיה כמה אישים צרפתים, מן הנאמנים ביותר לקו של שיתוף הפעולה עם הגרמנים, כדי לכפות קו זה על המינהל של אסטבה. עם אלה נמנה ג' גילבו (Georges Guilbaud), שהקים בתוניסיה ארגון פרו-נאצי, ה־Comité d'Unité d'Action Révolutionnaire (CUAR), וייסד עיתון, *Tunis - Journal*, שהיה פרו-נאצי ואנטישמי קיצוני. ראהו כינה את גילבו באחד ממכתביו 'איש האמונים שלנו' (סאביי [לעיל, הערה 44], עמ' 183). כמו כן נשלח לתוניסיה הקולונל ס' דו ג'ונשה (Sarton du Jonchay), אף הוא איש אמונים של הגרמנים, שנתמנה לראש לשכתו של אסטבה וממונה על המשטרה (Chef de Cabinet et Préfet de Police). ראה: אביטבול (לעיל, הערה 37), עמ' 125; ראהו (לעיל, הערה 4), עמ' 262-263; לונדון (לעיל, הערה 20), עמ' 19, 21, 48, 97-98.

123 כגון: הגדרת מעמדו וסמכויותיו של גילבו (האיטלקים היו מעוניינים שתהיינה מוגבלות ככל האפשר, כדי להמעיט בהשפעת הצרפתים), דחיית נסיעתו של המופתי לתוניסיה, וכיוצא באלה. לעומת זאת, בנושא החשוב של שיתוף האיטלקים בוועדות 'המפקחות', לא נקבע שום דבר מחייב.

124 ASMAE, AP, Tunisia, busta 16/2. מן הפרוטוקול המלא, המשתרע על פני ארבעה-עשר עמודים, נעשה סיכום שהיה לעיני מוסוליני.

125 עמ' 6-7 של הפרוטוקול.

מבניהם שהיו בעלי הכרה פוליטית, שרצו בעצמאות ארצם ולא בהמרת שלטון קולוניאלי אחד באחר; היהודים, שבוודאי לא היה להם עניין בשלטון מדינה גזענית ואנטישמית, בעלת בריתה של גרמניה הנאצית. אפשר שהיה יותר משמץ של אמת בטענת האיטלקים, שהדיפלומטים ואנשי הצבא הגרמנים בתוניסיה נהגו בהתנשאות כאילו היו אדוני כל הארץ, וייתכן שבאמת לא היו נוחים ולא שיתפו פעולה עם בעל בריתם. אבל קוצר הראות של ההנהגה האיטלקית ומדיניותה האווילית, חסרת ההיגיון וחסרת האחידה במציאות, היא שדחקה את נציגיה בתוניסיה למצב מבין, שלא היה ממנו מוצא ולא היה בו שום סיכוי של הצלחה.

בנסיבות אלה, היו תוצאות מאמציהם של האיטלקים להגן על אזרחיהם היהודים הישג מדיני נאה – אחד המעטים שיכלו לזקוף לזכותם באותה תקופה.

ט

המשאומתן על מצבם ועל גורלם של יהודי תוניסיה בעלי האזרחות האיטלקית, לאחר הנחיתה של כוחות 'הציר', התנהל, שלא כמקודם, רובו ככולו עם הנציגים הגרמנים, אם בתוניסיה עצמה אם ברומא ובברלין. ממשלת וישי שוב לא היתה צד בעניין (ולאמיתו של דבר גם בצרפת, אחרי כניסת הצבא הגרמני לתחומה, לא היתה אלא צל של ממשלה ריבונית). ואילו לשלטונות הצרפתיים בפרוטקטוראט לא היתה שום שליטה על הצעדים שנקטו הגרמנים נגד היהודים, ולכל היותר היה בידיהם להתערב למען יחידים, בעלי מעמד חברתי או כלכלי, או בעלי זכויות מיוחדות כלפי צרפת.

צעדיהם הראשונים של הגרמנים נגד יהודי תוניסיה ופנייתם הדיפלומטית הראשונה של האיטלקים למען אזרחיהם היהודים נעשו בעת ובעונה אחת, כפי הנראה בלא קשר סיבתי ביניהם, כשבועיים אחרי נחיתה כוחות 'הציר'. ב־23 בנובמבר אסרו הגרמנים אחדים מראשי הציבור היהודי בעיר תוניס: את יושב ראש הקהילה, מ' בורג'ל (Moïse Borgel) וחתנו, את יושב הראש לשעבר של הקהילה, פ' סממה (Félix Semama) וגיסו, ואת ג' צ'יטאנובה (Jacques Cittanova), אשר שימש קונסול פינלנד במקום¹²⁶. מן הדיווח הראשון לאחר הנחיתה, ששיגר הקונסול סילימבאני למשרד החוץ ב־30 בנובמבר¹²⁷, למדים שבאותם הימים נאסר גם אזרח איטלקי, הרופא אוגו בן ששון,

126 גז (לעיל, הערה 50), עמ' 15–13, R. Borgel, *Étoile jaune et croix gammée*, Tunis 1944, pp. 21–30

127 סילימבאני עזב בבהלה את מקום מושבו בתוניס, עם כל עובדי הקונסוליה, וחזר לאיטליה ב־17 בנובמבר, כאשר נראה לו כי מתקפת בעלות הברית מאלג'יריה קרובה להצלחה. הוא דיווח לצי'אנו, כי 'המצב בתוניסיה אבוד, האמריקאים מתקדמים בלי להיתקל בהתנגדות והעיר כבר למעשה בידי הגוליסטים, שיתקוממו ברגע שיופיע באופק הדגל האמריקאי' (צי'אנו [לעיל, הערה 1], עמ' 668). משנרגעו הרוחות, והחזית התייצבה לאחר מתקפת הנגד של כוחות 'הציר', שב לתוניס. אולם בינואר 1943 נקרא לרומא להתייעצות, והצליח בתואנות שונות למנוע את החזרתו לתוניס (שם, עמ' 690). במקומו נתמנה בתחילת פברואר א' בומביירי (Enrico Bombieri), שכבר היה קונסול

ממקורבי הקונסוליה. בן ששון היה רופא לשעבר של בתי הספר האיטלקיים ומתנדב לצבא האיטלקי במלחמת חבש, אדם אשר שמר, לפי הגדרתו החלקלקה של הקונסול סילימבאני, 'על התנהגות פוליטית קורקטית גם לאחר פרסום חוקי הגזע באיטליה'¹²⁸. סילימבאני התערב לטובתו אצל ראהן והשיג את שחרורו, אף על פי שהיה ידוע לו היטב, כי שני בניו של הד"ר בן ששון היו מן הפעילים המרכזיים של המפלגה הקומוניסטית במקום¹²⁹. על מאסר שאר היהודים תמה סילימבאני, שפן הללו היו לפי הערכתו 'אישים בלתי מזיקים'; לפיכך העלה את הסברה, כי רשימת שמותיהם הוכנה בידי השלטונות הצרפתיים, במגמה לחפות 'על אלמנטים חשובים באמת', או אף כדי לאפשר את בריחתם. לאמיתו של דבר, התערב האדמירל אסטבה לטובת שאר הנאסרים במכתב תקיף ומכובד¹³⁰, והללו שוחררו אחרי ימים אחדים של חקירות. על יושב ראש הקהילה, מ' בורג'ל, הוטלה החובה להתייצב מדי בוקר במטה הגרמני כדי לדווח על המתרחש בקרב בני עדתו, כדי לקבל הוראות, וכדי 'שבמקרה הצורך יוכל לקבל על עצמו את האחריות על מעשים עוינים, אם יהיו כאלה, מצד אלמנטים יהודיים נגד צבאות הכיבוש'¹³¹. באותם הימים ממש הורה ראש לשכתו של צ'יאנו, המארקזי ד'אייטה, לשגרירות איטליה בברלין:

להפנות את תשומת לבו של ממשלת גרמניה לצורך שיינתנו למטה הצבא הגרמני בתוניסיה הוראות ברורות להקפיד על שמירת הקשר עם הנציג האזרחי שלנו בתוניס, בכל הנוגע להגנה על האזרחים האיטלקים הלא-ארים היושבים שם, ולהתנהגות כלפיהם. אופיה המיוחד של מושבה איטלקית זאת, המיוצגת ברבדיה [החברתיים] העליונים על ידי

כללי בתוניס בשנים 1929–1936. הפעם שימש בתפקיד זה בסך הכול שלושה חודשים, ובראשית מאי, בסיום המערכה הצבאית, נפל בשבי בעלות הברית. גם כל משלחת ה'צי'אפ' עזבה את תוניס ב-17 בנובמבר, ומי שעמד בראשה, האדמירל סאלצה, הועמד על כך לדין בפני ועדה צבאית (ASSME, CIAF, racc. 49/1).

128 ASMAE, AP, Tunisia, busta 14/1. היינו, בלשון של יומיום, לא חזר בו מנאמנותו למדינה הפאשיסטית, גם לאחר שזו הנהיגה את המדיניות האנטישמית.

129 מקורות המשטרה הפוליטית החשאית (Opera Vigilanza e Repressione Antifascista – OVRA) הודיעו כבר בראשית 1941, כי 'עמודי התווך של הקומוניזם בתוניסיה היו והנם האחים בן ששון'. אחד האחים אף נידון בבית משפט תוניסאי לשנתיים מאסר בעוון הפצת תעמולה קומוניסטית. לדברי אותו מקור, הידקו האחים בן ששון את קשריהם עם המפלגה הקומוניסטית בהשפעת 'הפסיכונריה התוניסאית', ק' בארסי (Clelia Barresi), צעירה יפהפיה בת תשע-עשרה, בתו של אנטי-פאשיסט ותיק (לעיל, הערה 32). שהיתה 'מנהיגת הארגונים הקומוניסטים המקומיים ותועמלנית נלהבת'. בפברואר 1941 נשא אותה לאשה אחד האחים בן ששון, ומחבר הדין-וחשבון המשטרי אינו שוכח לציין, כי 'הנישואין נעשו בניגוד בולט להוראות החוק הקיים להגנת הגזע'. דו"ח מאת משרד החוץ אל מטה ה'צי'אפ' בטורינו, 7 במאי 1941 (ASMAE, AP, Tunisia, busta 14/1).

130 פירסמו אביטובל (לעיל, הערה 37), עמ' 194–195.

131 לפי דיווחו של סילימבאני (לעיל, הערה 127), אשר מן הסתם שמע פרטים אלה מפי ראהן.

אלמנטים לא-ארים, מחייב להזכיר שוב, כי יש לנו עניין מדיני מיוחד, שכלפי אזרחים אלה יידחה ביצועם של צעדים כלשהם בעלי אופי גזעני¹³².

ואמנם, ב־24 בנובמבר, מסר יועץ השגרירות האיטלקית בברלין, הרוזן ק' פצ'יה די קוסאטו¹³³, את תוכן הפנייה למשרד החוץ הגרמני.

וכך, פעם נוספת היתה הפקידות הגרמנית הבכירה קרועה בין רצונה שלא לפגוע ביחסיה עם בעל בריתה מרומא – ומה גם בעניין הקשור בתוניסיה, ארץ שלגביה גילו האיטלקים רגישות כה מיוחדת במינה – לבין שאיפתה שלא להפריע לפעילותם התקינה של זרועות הביטחון הגרמניים, בפרט בנושא כה חשוב להם כ'תהליך פיתרונה של הבעיה היהודית'. נוסח התשובה נידון איפוא בדרגים שונים ותוקן ושונה פעמים אחדות¹³⁴. לבסוף, ב־8 בדצמבר, הודיע הפיקוד העליון של הצבא הגרמני למטהו בתוניסיה על פניית האיטלקים, וקבע:

יש למלא אחר בקשת האיטלקים כל עוד זו מתיישבת עם הצרכים הצבאיים. אם מטעמים צבאיים יתעורר הצורך לנקוט בצעדים נגד יהודים בעלי אזרחות איטלקית, יהיה על המפקד בתוניסיה לתאם את הנושא עם הקונסול הכללי האיטלקי, באמצעות הציר ראהן¹³⁵.

שלושה ימים לאחר מכן הודיע יועץ השגרירות הגרמנית ברומא, הנסיך א' פון ביסמרק, למשרד החוץ האיטלקי על ההוראה שניתנה. מהו נוסח ההודעה שביסמרק מסר – איננו יודעים. נוסח זה היה כפי הנראה כללי ובלתי מחייב. אף על פי כן נתקבל בסיפוק במשרד החוץ האיטלקי, שכן בו ביום, ה־11 בדצמבר, הודיע צ'יאנו לסילימבאני, כי שגרירות גרמניה ברומא הודיעה, שניתנה הוראה ברורה לראהן: 'לסייע לך ככל האפשר במילוי תפקידך, בכל הנוגע להגנה על המושבה האיטלקית – ובכלל זה על [האזרחים] הלא-ארים – ולניהול העניינים האדמיניסטרטיביים האזרחיים באיזור הכבוש בידי הכוחות הצבאיים של "הציר"'.¹³⁶ שלא כהרגלו, חתם צ'יאנו עצמו על המברק – ואפילו העתקו, השמור בתיקי משרד החוץ ברומא, חתום בכתב ידו ממש – דבר המעיד ככל הנראה על החשיבות המיוחדת שהדילומטים האיטלקים ייחסו להודעה זו. ואמנם, התפתחות הדברים בחודשים שלאחר מכן הוכיחה, כי הפעם היתה הערכתם נכונה. הודעה זו, יחד עם ההצהרה מיום 14 בדצמבר שנמסרה בשמו של פון ריבנטרופ בדבר נכונות ממשלת

132 תעודה זו איננה היום בתיקי 'תוניסיה', אך העתק ממנה שמור בתיקי צרפת (ASMAE, AP, Francia, busta 66). העתק זה דהוי מאוד, ואין אפשרות לקרוא את הספרה השנייה של היום שבו נשלח המברק. מכל מקום, הספרה הראשונה ברורה: 2. התאריך יכול איפוא להיות: עשרים... (שניים? שלושה?) בנובמבר 1942.

133 Carlo Fecia di Cossato, יועץ שגרירות איטליה בברלין מ־22 ביולי 1941 ועד 8 באוגוסט 1943.

134 URO (לעיל, הערה 97), עמ' 121–125.

135 התעודה פורסמה בצילום ובתרגום לצרפתית בידי סאביי (לעיל, הערה 44), אזור 14 (מול עמ' 131) ועמ' 186. בתרגום נפלה טעות דפוס: תאריך ההודעה מאת משרד החוץ הוא 5 בדצמבר, ולא 15, כפי שכתוב שם.

136 ASMAE, AP, Tunisia, busta 14/1

גרמניה 'להתחשב' במעמד הבכורה של האיטלקים באיזור, קבעה סופית את מצבם של היהודים בעלי האזרחות האיטלקית לחסד¹³⁷. הללו נהנו, בחמשת החודשים שחלפו עד יום השחרור, מאפליה לטובה, והיו מוגנים מהטרדות ופטורים מן הגזירות שהוטלו על שאר חלקי הציבור היהודי¹³⁸.

ב-6 בדצמבר 1942 הורה הגנרל נהרינג על גיוס שלושת אלפים יהודים לעבודות ביצורים בצפון תוניסיה, בדרומה ובאיזור ביזרט. לפי הוראה זו היתה הקהילה היהודית חייבת לדאוג לגיוס העובדים וכן לספק את הציוד והאספקה הדרושים להם. כמו כן היו צריכים נציגיה להילוות אל קבוצות העובדים, כדי לקיים קשר שוטף עם המטות הגרמניים המקומיים, לדאוג לביצוע הוראותיהם ולשאת באחריות לכל מחדל שייתגלה¹³⁹. באותו יום זימן אליו מפקד הס"ס בתוניסיה, הקולונל ו' ראון, את יושב ראש הקהילה ואת רבה הראשי ומסר להם את תוכן הפקודה. ברוח לבו העלה ראון את מספר אעובדים שיגויסו לשלושת אלפים-ארבעת אלפים, ודרש שאלפיים מהם יתייצבו לעבודה כבר בבוקר היום שלמחרת. ועוד הודיע, כי המגויסים יישאו על גבם כוכב צהוב גדול, 'כדי שאפשר יהיה לזהותם מרחוק ולירות בהם אם ינסו לברוח'¹⁴⁰. מתן ההוראה,

137 אביטבול מצטט קטע ממברק מ-13 בינואר, ששיגר פון ריבנטרופ לשגריר גרמניה ברומא, ובו הוראה להודיע לממשלת איטליה, כי לאחר ה-31 במארס 1943 יראו עצמם הגרמנים חופשים לפעול גם נגד היהודים בעלי אזרחות איטלקית שיישארו בגרמניה (ובכלל זה בפרוטקטוראט בוהמיה ומורביה) ובארצות הכבושות בידיהם (אביטבול [לעיל, הערה 37], עמ' 128-129, ועמ' 144, הערה 74). אביטבול סבור, שתעודה זו כוחה יפה גם לגבי יהודי תוניסיה, אך אין הדבר כן. תוניסיה לא היתה 'ארץ כיבוש' בידי הגרמנים; היהודים בעלי אזרחות איטלקית שישבו בה זכו למעמד מיוחד כקבוצה, וגורלם עתיד היה להחריץ – לפי תפיסת הגרמנים – במסגרת הצעדים הכוללים שהאיטלקים ינקטו בבוא העת לפיתרון הבעיה היהודית בארצם ובשטחים שיהיו בשליטתם, ותוניסיה בכלל זה. ואמנם, ב-3 בפברואר 1943 הורה משרד החוץ האיטלקי לנציגותיו בברלין, בפאריס, בפראג, בהאג, בבריסל ובאוסלו לפעול לשובם של היהודים בעלי האזרחות האיטלקית, היושבים עדיין ברייך, בפרוטקטוראט ו'בארצות המערב הכבושות בידי הגרמנים', עד 31 במארס, שכן לאחר תאריך זה שוב לא יוכלו ליהנות מהגנה קונסולארית. יהודי תוניסיה אינם נזכרים כלל בהקשר זה. לבסוף – אילו באמת התכוונו הגרמנים לכלול באולטימטום זה גם את יהודי תוניסיה, היה הדבר מעורר תגובות נמרצות ונזעמות של משרד החוץ האיטלקי, והללו היו בוודאי משתקפות בתיעוד, כפי שהן משתקפות בתיקי 'בלגיה' ו'צרפת', ואילו בתיקי 'תוניסיה' אין רמז לכך.

138 איננו יודעים כיצד ראו היהודים התוניסאים אפליה זו. יש לשער, שעוררה רגשי קנאה (ומה גם, שבתקופות שונות היו היחסים בין שתי העדות משובשים למדי), אך לא מצאתי על כך עדות ברורה במקורות. יושב ראש הקהילה, מ' בורג'ל, כותב על הנושא בסגנון עובדתי יבש. לדוגמה: 'ברשימת בני הערובה היו כמה יהודים איטלקים. הם הוחזרו לבתייהם... בהתערבות השלטונות הקונסולאריים שלהם'; 'מאז ה-12 בדצמבר כל היהודים – להוציא האיטלקים – היו חייבים למסור את מקלטי הרדיו שברשותם' (בורג'ל [לעיל, הערה 126], עמ' 61, 173).

139 התעודה פורסמה בצילום ובתרגום לצרפתית בידי סאביי (לעיל, הערה 44), איור 4 (מול עמ' 43) ועמ' 182. באותו יום דיווח ראהן, כי ההוראה ניתנה בתיאום עם הממשל הצרפתי (שם, עמ' 183).

140 בורג'ל (לעיל, הערה 126), עמ' 31-36.

שהיהודים ניסו לשווא לבטלה או לפחות לצמצם את היקפה¹⁴¹, לווה בימים הראשונים במעשי אלימות וטרור של יחידות הצבא והס"ס הגרמניות: מאסר בני ערובה, תפיסת יהודים ללא הבחנה ברחובות ובבתים, התפרצות לבית הכנסת תוך הכאת מתפללים ויריות באוויר. אף הוקמה בקרב היהודים ועדה מיוחדת, שהיתה צריכה לדאוג לביצוע הגיוס¹⁴². לבסוף נתמלאה המכסה, וקרוב לשלושת אלפים יהודים נשלחו למקומות עבודה שונים, קצתם היו בקרבת תוניס – דבר שאפשר להם לשוב לביתם מדי ערב, וקצתם נשלחו לאזורים מרוחקים, שבהם הם שוכנו במחנות ארעיים, בחוות נטושות או באוהלים, לא פעם בתנאים קשים, או אף קשים ביותר¹⁴³.

במרוצת הזמן השתנה מספר היהודים המגויסים חליפות. אל הקבוצה הראשונה שמנתה קרוב לשלושת אלפים איש, נוספו במחצית השנייה של חודש דצמבר ובתחילת ינואר קבוצות עובדים נוספות, כך שמספרם הכולל עלה על ארבעת אלפים – ארבעת אלפים וחמש מאות. לאחר מכן התמעט מספרם במהירות. ככל שמצב כוחות 'הציר' בתוניסיה נעשה קשה מבחינה צבאית, כן נתרופפה בקרב החיילים האיטלקים והגרמנים המשמעת וקטן הרצון – ואולי גם הצורך – להשקיע עבודה ומאמץ בבניית ביצורים ומתקנים צבאיים. יהודים רבים הצליחו איפוא להשתחרר ממקום עבודתם בדרכים שונות (תמורת שוחד, בהצגת אישורים רפואיים כוזבים, וכדומה), או פשוט נמלטו ממקום עבודתם. באמצע פברואר 1943 כבר לא עלה מספרם על אלפיים וחמש מאות¹⁴⁴. מעריכים, כי בכל תקופת הגיוס נפלו מן העובדים כמאה אנשים: מהם שנרצחו בדם קר בידי שומריהם הגרמנים, מהם שמתו מחמת מחלות או בשל המאמץ הגופני שלא הורגלו לו, ומהם שנהרגו בהפצצות מן האוויר (והם היו רוב הקרבנות, במיוחד מִבְּיֵן העובדים שהועסקו באיזור נמל ביזרט)¹⁴⁵.

פקודת הגיוס של הגנרל נהרינג, מיום 6 בדצמבר 1942, דיברה על גיוס 'יהודים ממין זכר', בלי להבחין בין אזרחים איטלקים, צרפתים או נתיני הביי. גם הכרוז שפרסמה 'ועדת

141 יושב ראש הקהילה ביקש את התערבותו של האדמירל אסטבה, אך הלה לא השיג אלא דחייה של שתיים-עשרה שעות, ותמורת 'ויתור' זה דרש ראוף שקבוצת העובדים הראשונה תמנה שלושת אלפים איש (שם, עמ' 39–40).

142 Comité de recrutement de la Main-d'Oeuvre Juive (להלן: 'ועדת גיוס'). על פרשה זו ראה דיון אצל צור (לעיל, הערה 50), עמ' 169–172.

143 עדות מיוחדת במינה על אחד המחנות הללו, היא זו של הסופר הנודע א' ממי, שהיה בעצמו בין המגויסים, ותיאר את האווירה הכללית ביד אמן (אמנם בלי להקפיד על דיוק בפרטים). ראה: A. Memmi, *La statue de sel*, Paris 1966, pp. 291–339.

144 בורג'ל (לעיל, הערה 126), עמ' 60; הערה 1; אביטבול (לעיל, הערה 37), עמ' 141; גז (לעיל, הערה 50), עמ' 84–98. בימים ההם הועסקו בעבודות ביצורים בתוניסיה גם כמה אלפי פועלים ערבים שכירים מלוב.

145 G. Guez, *Nos martyrs sous la botte allemande*, Tunis [1946?]; R. Attal, 'Les Juifs de Tunisie sous l'occupation nazie d'après les témoignages oraux', *Le Monde Juif*, XXI, 10 (1966), pp. 34–37.

הגיוס' היהודית, הופנה ל'אוכלוסייה היהודית בתוניס' בכללותה¹⁴⁶. עם זאת אין ספק, שיהודים בעלי אזרחות איטלקית לא נפגעו כלל מגזירת הגיוס, וגם אחדים מהם שנכללו ברשימת בני הערובה, ושנאסרו בידי הגרמנים בימי הטרור הראשונים, שוחררו מיד¹⁴⁷. אמנם באפריל 1943, היינו חודש לפני השחרור, גיוסו לעבודה כמה עשרות צעירים יהודים איטלקים. אך פעולה זו נעשתה במסגרת אחרת לגמרי. ב־10 באפריל 1943 ציווה המושל הכללי על גיוסם לעבודה של כל הצעירים הצרפתים (הלא־יהודים) ילידי השנים 1920–1922, וב־20 באפריל הרחיב חובה זו על ילידי 1917–1919. צמרת המושבה האיטלקית החליטה שגם חבריה יתנו את חלקם למאמץ המשותף, ובמסגרת זו נתבעה הקהילה היהודית האיטלקית לספק כמה עשרות 'מתנדבים' לעבודות בתוניס העיר. על קבוצה זו לא נשתמרו אלא ידיעות מעטות ביותר, ואפילו איננו יודעים אם חבריה הספיקו לצאת לעבודה, ואם כן, לכמה ימים¹⁴⁸.

מדיניות אפליה לטובה זו, שיהודים בעלי אזרחות איטלקית נהנו ממנה, היתה למורת רוחם של השלטונות הגרמניים בתוניסיה, אשר נאלצו לבצעה משום ההוראות החד־משמעיות שקיבלו מגבוה; אך הם לא הסתירו את אכזבתם ממנה. ב־10 בדצמבר, בשעה שראשוני היהודים יצאו לעבודת כפייה (יומיים לאחר שהורה הפיקוד הגרמני העליון שלא לנקוט צעד כלשהו נגד יהודים בעלי אזרחות איטלקית, ללא תיאום מוקדם עם הקונסול האיטלקי במקום), דיווח ראהן לשגרירות בפאריס, כי 'החל שירות העבודה של יהודים. הקונסוליה הכללית האיטלקית התנגדה להחלת צעד זה על היהודים האיטלקים ואמנם הננו מתחשבים בדעתה'¹⁴⁹. כעבור שבועיים, בדיווחו לברלין מיום 24 בדצמבר, קבל ראהן – הדיפלומט המעודן, איש האסכולה 'המתונה והנאורה' במשרד החוץ הגרמני – כי העובדה שכוחות 'הציר' מרוכזים בתוניסיה בשטח קטן וצפוף אוכלוסין, במעין מבצר שבא במצור, מגבילה מאוד את פעילותם בתחומים פוליטיים ותעמולתיים שונים. גם הקמת יחידות מזוינות מקרב התושבים תומכי 'הציר' לא שינתה את המצב ביסודו. 'העידוד לשדוד את חנויות היהודים, תוך הפיכת הפגנות לפוגרומים וכדומה, איננו אפשרי כל עוד לא יגיעו כוחותינו לפחות לגבול אלג'יריה'¹⁵⁰. למזלם של יהודי תוניסיה התפתחה המערכה הצבאית בכיוון אחר.

146 סאביי (לעיל, הערה 44), איור 2 (מול עמ' 39).

147 ראה לעיל, הערה 138. ראה גם דברי סגן הקונסול האיטלקי בתוניסיה: C. Regard, 'Anche in Tunisia aiutammo gli ebrei', *Il Tempo*, 14.7.1979, p. 20.

148 בורג'ל (לעיל, הערה 126), עמ' 61, הערה 1, עמ' 194, הערה 1; הקונסול א' בומביירי בתוניס אל משרד החוץ ברומא, 21 באפריל 1943 (ASMAE, AP, Tunisia, busta 15).

149 מתוך דיווח של הקונסול הכללי ר' שלאיייר (Rudolf Schleier) בפאריס אל משרד החוץ בברלין, 12 בדצמבר 1942. URO (לעיל, הערה 104), עמ' 133.

150 התעודה פורסמה בשלמותה בכרך התעודות של URO (לעיל, הערה 104), עמ' 129–131. הקטע הנוגע לתוניסיה פורסם בתרגום לצרפתית בידי סאביי (לעיל, הערה 44), עמ' 184. תרגום לאנגלית, שהוגש לבית המשפט בנירנברג, פרסם אביטבול (לעיל, הערה 37), עמ' 192–193.

אכזבה נוספת, מרה מקודמותיה בשל ההשלכות שהיו לה על הציבור היהודי בכלל, נחלו ראוף, ראהן ובני חבורותיהם בעניין נשיאת 'הסימן'. ב־17 במאָרס 1943 הודיע הממונה על המשטרה במינהל הצרפתי לאדמירל אסטבה, כי הקולונל ראוף העיר את תשומת לבו, שיהיה זה מן הראוי להטיל על יהודי תוניסיה את החובה לשאת 'כוכב צהוב', תוך תיאום עם מפקדת הגנרל פון ארנים. אשר ליהודים האיטלקים, הוסיף ראוף, הללו 'הם נושא להוראה מיוחדת מצד הפיקוד הגרמני העליון' – היינו, אין בסמכות הרשויות הגרמניות בתוניסיה להטיל עליהם חובה זו. אסטבה ביקש את חוות דעתם של היועצים המשפטיים של המינהל, ואלה אמנם הכינו טיוטה של הצו אך הביעו את הדעה, שאין אפשרות להוציא מכללו את האזרחים האיטלקים. לא זו בלבד שהביי יראה בכך אפליה לרעה של נתיניו, אלא שהחוק התוניסאי מיום 12 במאָרס בעניין מעמד היהודים קבע באופן ברור ומפורש את ההגדרה של המושג 'יהודי', היינו, 'מיהו יהודי' בעיני המחקק. מבחינה משפטית אין איפוא שום אפשרות להתייחס אל ציבור זה ולהטיל עליו חובות או גזירות, אלא על פי אותה הגדרה, אשר 'כללה את כל היהודים, תהא אזרחותם אשר תהא'¹⁵¹. כפי הנראה העריך ראוף, אולי בעצה אחת עם פון ארנים, שאותם ימים, ימי התמוטטות כלל המערך הצבאי של כוחות 'הציר' בתוניסיה, אינם נוחים להתדיינות עם האיטלקים בנושא זה. הגרמנים הטילו איפוא את חובת נשיאת 'הסימן' על היהודים שבמקומות פריפריים, שבהם לא היתה מושבה יהודית-איטלקית, כגון בסוס ובקירואן¹⁵², ואילו כלל יהודי העיר תוניס, ורוב יהודי תוניסיה, יצאו פטורים מן הגזירה. פרשה אחרת, אשר כמעט שלא נידונה עד כה בספרות המקצועית, היא זו של מחנות העבודה שהיו בניהול הצבא האיטלקי בתוניסיה, מחנות שבהם הועסקו בתקופה הראשונה כאלף יהודים. בנושא זה עדיין לא נמצאו ידיעות בתיעוד האיטלקי¹⁵³, ולא נותר אלא להסתפק במה שפורסם, בעיקר מתוך העדויות שמסרו יהודים יוצאי המחנות לאחר השחרור. לאמיתו של דבר התמונה העולה מעדויות אלה היא חד־משמעית, ומדברת בשבחם של האיטלקים כמעט ללא יוצא מן הכלל¹⁵⁴.

151 מאת היועץ המשפטי של הממשל אל האדמירל אסטבה, 20 במאָרס 1943. התעודה פורסמה בידי סאביי (לעיל, הערה 44), עמ' 179–181.

152 ייתכן שבמקומות אחדים הוטלה חובת נשיאת 'הסימן' ביוזמת מפקדי ס"ס זוטרים, או אפילו ביוזמת צרפתים מקומיים פרו־נאצים (מאנשי ה־S.O.L.). ראה: בורג'ל (לעיל, הערה 126), עמ' 179.

153 בתיקי משרד החוץ שנפתחו לעיון החוקרים (והם אינם כל התיקים שנשמרו), אין רמז למחנות אלה. אולי משום שהמחנות נוהלו בידי הצבא, ואולי משום שלא היו בהם עובדים בעלי אזרחות איטלקית. בתיקי ה'צ'י'אפ' כמעט שאין חומר על תוניסיה מן התקופה שלאחר הנחיתה (משום שנציגות ה'צ'י'אפ' בצפון אפריקה נועדה לפקח על ביצוע הסכמי שביתת הנשק מיוני 1940, והללו התרוקנו מתוכנם לאחר הנחיתה). יש לשער, שחומר מעניין בנושא זה גנוז ביומני יחידות הצבא שפעלו בחזית תוניסיה. ואמנם חלק מיומנים אלה ניצל והועבר לארכיון הצבא ברומא, אך משום מה הם עדיין לא נפתחו לעיון החוקרים.

154 אולי הושפעו העדים מן ההשוואה עם התנאים ששררו במחנות שנוהלו בידי הגרמנים, בתוניסיה או אף מחוזה לה – השוואה שכיתה, אבל בלתי מוסרית ופסולה מעיקרה. מכל מקום, אפילו בורג'ל,

מן העדויות עולה, כי האיטלקים היו אחראים על שורת מחנות עבודה (שבמקרים רבים היו בסך הכול מבנה אחד או שניים וכמה אוהלים), מלה גולט (La Goulette) שלייד העיר תוניס, ועד אנפידביל (Enfidaville) שבדרום, לערך באמצע הדרך בין תוניס לסוס. קבוצה גדולה של יהודים, כשלוש מאות וחמישים איש, עבדה באיזור זאגואן (Zaghouan). קבוצות קטנות היו ב־Sainte-Marie-du Zit, בקירואן (Kairouan), בסביקה (Sbikha), בדג'לולה (Djelloula), ועוד. הקשיים העיקריים נתגלו בימים הראשונים של הגיוס, ונבעו ממחדלים לוגיסטיים (חוסר ציוד, אספקה שהגיעה באיחור) ומתנאי דיור וסאניטאציה פרימיטיביים ביותר. לאחר מכן השתפרו התנאים (אם כי נשארו תמיד לקויים למדי), והחיים נכנסו למסלולם. שלושה יהודים היו ממונים על הקשר עם השלטונות האיטלקיים מטעם 'ועדת הגיוס': 'י' טייב, 'ה' ספז, ו' ברנס (Jules Taïeb, Henry Sfez, S. Baranes). לרשותם עמדה מכונית סיטרואן קטנה, שבה נעו ממקום למקום, התרשמו מן הבעיות המיוחדות והשתדלו לפתור אותן בעזרת הקהילה היהודית הקרובה או הקהילה בתוניס. השמירה על המחנות – ליתר דיוק, על קבוצות העובדים – היתה מופקדת בידי אנשי צבא מגיוס המילואים, רבים מהם אנשים מבוגרים ועייפים מן המערכה הצבאית הארוכה. איתם נוצרו לעתים קרובות יחסי אנוש קורקטיים ולפעמים אפילו קשרי חליפין ומסחר, בעיקר של ס'גריות ומצרכי מזון¹⁵⁵. כמובן לא חסרו בין השומרים גם אנשים שחצנים או גסי רוח ואף גנבים קטנים, שנטלו לעצמם מן האספקה שנועדה ליהודים. לקראת סוף החורף התחיל מספר העובדים היהודים להתמעט. במאוס כבר לא נותרו בידי האיטלקים אלא מאה וחמישים – מאתיים יהודים¹⁵⁶, השאר שוחררו או פשוט ברחו (או שניתן להם לברוח). בורג'ל מזכיר בספרו את שמותיהם של כמה אנשי צבא איטלקים שהצטיינו בעזרתם ליהודים, ביניהם הקפטן קורסי (Corsi) והסמל גאלסה (Gallese). גאלסה אף הועמד לדין בפני בית משפט צבאי על מעשיו ונידון להורדה בדרגה.

,

ב־29 בינואר, לאחר מסע שהחל באל-עלמיין ושנמשך שלושה חודשים, חצו יחידות הארמיה הבריטית השמינית, בפקודו של הפילדמרשל מונטגומרי, את גבול לוב-תוניסיה. כעבור שבועיים הגיעו עד לקו הביצורים מטמאטה-מארת (Matmata – Mareth), ה'מאג'ינו של המדבר, כפי שכינהו מתכנניו. היה זה קו ביצורים עלוב

שבתור פטריוט צרפתי בוודאי אינו חשוד באהדה לאיטלקים (ובשנת 1944 לא כל שכן), כותב: 'האיטלקים – יש להודות בכך – התנהגו כלפי אנשינו באנושיות. איתם אפשר היה להביע דעה, ומפעם לפעם היו נכונים להודות בלגיטימיות השקפותינו' (בורג'ל [לעיל, הערה 126], עמ' 122). בורג'ל גם מזכיר, כי בזכות התערבות מטה הצבא האיטלקי בתוניסיה, נתאפשר ליהודים לאפות מצות כשרות לפסח של שנת תש"ג (שם, עמ' 185).

155 ראה בעיקר: בורג'ל (לעיל, הערה 126), עמ' 119–127.

156 גז (לעיל, הערה 50), עמ' 97–98.

ומיושן, שהצרפתים בנו לפני המלחמה כדי לקדם פני התקפה איטלקית מלוב, אם תבוא. עתה התהפכו היוצרות, ובקו זה (שנהרס ברובו על פי הסכמי שביתת הנשק מיוני 1940 ביוזמת האיטלקים ובפיקוחם, ושוקם בחלקו לאחר הנחיתה בנובמבר 1942 ביוזמת אותם האיטלקים) ישבו כוחות 'הציר' שניסו לעצור את מתקפת צבאות בעלות הברית, שעלו עליהם מלוב.

ברומא השקיפו חוגים פוליטיים וצבאיים שונים בדאגה עמוקה על התפתחות המאורעות. היה ברור, כי הפעם הונח על כף המאזניים לא רק גורלה של מערכה צבאית, אלא עתיד החלום הקיסרי של איטליה הפאשיסטית – יורשתה הלגיטימית, בעיני מנהיגיה, של הקיסרות הרומית האדירה. ב־13 במארס, בגבור הלחץ הצבאי, פנה שוב מוסוליני להיטלר בבקשת עזרה דחופה, כדי להגן על הקצה האחרון של אדמת אפריקה שנותר בשליטת כוחות 'הציר'. תוניסיה, טען, 'היא גורם חיוני ביותר במערך האסטרטגי הכללי [של 'הציר'] ויש להגן עליה בכל מחיר'¹⁵⁷. היטלר הסכים עמו מן השפה ולחוץ. לאמיתו של דבר, מעולם לא הכיר בחשיבותה של המערכה הצבאית בצפון אפריקה, שבעל בריתו כפה עליו, ולא היה לבו שלם עמה. בוודאי לא היה באפשרותו להקצות לה באותה שעה – כאשר מתקפת הצבא האדום בחזית המזרח היתה במלוא עוזה – את יחידות השריון הנוספות שהאיטלקים ביקשו, ושהוא עצמו הבטיח להם חודשים אחדים לפני כן. במקום התגבורת בחיילים ובציוד, נשלח לתוניסיה ב־16 באפריל המרשל קסרלינג (Albert Kesserling), ובידו פקודה חד משמעית מאת הפיהרר: 'יש להגן על תוניסיה בכל מחיר'. אך הפעם לא היו הדברים למועיל. ב־7 במאי לפנות ערב נכנסו היחידות הראשונות של הדיוויזיה הבריטית השביעית לתוך העיר תוניס. בו בזמן כבשה הדיוויזיה האמריקאית התשיעית את נמל ביזרט. כעבור ארבעה ימים, ב־11 במאי, חתם הגנרל פון ארנים על כניעת הכוחות הגרמניים, וב־13 במאי נכנעו הכוחות האיטלקיים. לאחר כמעט שלוש שנים של לחימה עיקשת ושבעה מסעות של שני הצבאות, הלך ושוב, לתוך מצרים ולתוך לוב, תמה המערכה הצבאית על צפון אפריקה והורם המסך על מערכה חדשה, שהיתה עתידה להתנהל במשך שנתיים על אדמת איטליה.

יום השחרור היה ליהודי תוניסיה כיציאה מחלום בלהות. במשך שנים הם היו נושא למדיניות האפליה המחפירה של ממשלת וישי, וחודשים שימשו קרבן לרדיפות אלימות של הכוחות המזוינים הגרמניים. כאחיהם בארצות אירופה הכבושות, עמדו יהודי תוניסיה על פי התהום ממש, וכמותם לא יכלו לשער את גודל האסון שעמד לפקוד אותם. למזלם הטוב נצלו ממנו, בשעה האחרונה ממש. הקהילה הקטנה של היהודים בעלי אורחות איטלקית נהנתה בכל אותה תקופה מאפליה לטובה – למעשה אם לא להלכה – בשל ההגנה שהשלטונות האיטלקיים העניקו לה. האיטלקים עשו זאת בראש ובראשונה מתוך דאגה והתחשבות באינטרסים הפוליטיים והכלכליים שלהם באיזור. כיצד היו נוהגים אותם השלטונות בתנאים אחרים – איננו יודעים, ודומה שפטורים אנו מלהעלות השערות לגבי מה שיכול להיות ולא היה.

בתוניסיה, כבאלג'יריה ובמארוקו לפני כן, לא הביא יום השחרור לפיתרון הבעיות הקיומיות, שהיהודים גררו עמהם בהיותם מיעוט לאומי קטן בארץ לא להם, ומה עוד בארץ שבה התעוררה האוכלוסייה למאבק על עצמאותה הלאומית. אפילו במישור המשפטי-האזרחי נאלצו יהודי תוניסיה להמתין שלושה חודשים תמימים עד שבוטל, ב-8 באוגוסט 1943, חוק היסוד ל'מעמד היהודים', אשר קבע את עקרון אפלייתם לרעה, והחוקים והצווים שהסתעפו ממנו. וגם זה היה בבחינת הישג של ממש, בהשוואה למה שקרה באלג'יריה, שבה הכשילה אדמיניסטרציה צרפתית אנטישמית, אשר המשיכה את מדיניות ממשלת וישי בהנהגת דרלאן וג'ירו ובחסות הצבא האמריקאי, את החזרת זכויות היהודים למשך תקופה ארוכה¹⁵⁸.

לשווא ניסו יהודים – במיוחד מקרב אלה שהיו ספוגים תרבות צרפתית – למחוק מזיכרונם ומתודעתם את העובדה, שהיתה גם צרפת 'אחרת', צרפת שבגדה בהם, שרדפה אותם, שהתכחשה לנאמנות רבת שנים כלפיה. 'התכחשתי למזרח', כותב א' ממי בדפי הסיום של ספרו האוטוביוגרפי, 'והמערב התכחש לי'¹⁵⁹. באיטיות אך בהתמדה החל להסתנן בלב רבים הספק, שנעשה במרוצת הזמן להכרה, כי אין עוד מקום ליישוב יהודי בתוניסיה, וכי על כל פרט לתכנן את דרכו לעתיד, בהתאם לבחירתו האישית והלאומית ולפי אפשרויותיו. יותר מתמיד היתה מעתה קהילת יהודי תוניסיה על מרכיביה השונים שותפה לגורל שאר חלקי העם – על ההתלבטויות, התקוות ואף האכזבות שליוו אותו ושהיו מנת חלקו לאחר גמר המלחמה.

158 אביטבול (לעיל, הערה 37), עמ' 149–174. וראה גם דבריו של ג'ירו, המנמק בציניות מדהימה את עמדתו: H. Giraud, *Un seul but, la victoire, Alger 1942–1944*, Paris 1949, pp. 29–31, 118–124.

159 ממי (לעיל, הערה 143), עמ' 352–353.